

Quddus Muhammadiy

(1907 — 1997)

Bir umr kichkintoylarning katta adabiyotini yaratish uchun samarali ijod qilgan otaxon shoirlardan biri Quddus Muhammadiyda shunday misralar bor:

Egri shoxni bog‘bon ham
Kesib tashlar ko‘rgan dam.
Shu sabab to‘g‘ri o‘zar
Egri esa ozar, to‘zar.

Ha, kimki bola tarbiyasida xuddi bog‘bon kabi yo‘l tutadigan bo‘lsa, uning farzandi kelajakda o‘qimishli, aqlli, hushli bo‘ladi. Zero, Quddus Muhammadiyning ham maqsad-murodi shunday. Otaxon shoirning har bir asaridan kichkintoylarni to‘g‘riso‘z, o‘qimishli bo‘lishga chorlovchi misralarni topish mumkin.

Kichkintoylarning buyuk shoiri Quddus Muhammadiy 1907-yilda, Toshkent shahrida mehnatkash dehqon oilasida dunyoga keldi. Bo‘lajak shoirning otasi Muhammad Alibek Abdurahmonbekov savodli kishi edi. U dastlabki ma‘lumotni otasidan oldi.

1925-yilda otasi vafot etgach, Quddus Muhammadiy avval amakisirikida, so‘ngra esa maktab-internatda tarbiya oladi. Internatda Q. Muhammadiyning birinchi she‘ri — „Chuvallachi“ maydonga keladi va bu yerda chiqadigan „Quyosh“ nomli devoriy gazetada e‘lon qilinadi.

Shu ilk mashqlaridayoq bo‘lajak shoirning nafosat olamini kuzatish va badiiy idrok etish iste‘dodi hamda umumlashtirish mahorati yaqqol ko‘rinadi.

U yetti yillik maktabni muvaffaqiyatli tamomlab, Toshkent qishloq xo‘jalik texnikumiga o‘qishga kiradi. Bu yerda u bolalar uchun she‘rlar yoza boshlaydi. Uning „Tong o‘yini“, „Paranji“,

„Ahmad va asalari“, „Seleksiya stansiyasi“ nomli sheʼrlari vaqtlari matbuotda bosilib chiqadi.

1931- yildan Q. Muhammadiy maktabda botanika oʻqituvchisi boʻlib ishladi, shu bilan birga Oʻrta Osiyo davlat universitetining biologiya fakultetida oʻqiy boshladi. Bolalar uyidagi va universitetdagi hayot, mehribon murabbiy va muallimlarning gʻamxoʻrligi Q. Muhammadiy qalbida bir umr oʻchmas iz qoldiradi. Bu yerdagi oʻzaro doʻstlik boʻljak shoir qalbini togʻdek koʻtarib yuboradi.

Quddus Muhammadiy Oybek, H. Olimjon, Gʻ. Gʻulomlarni oʻzi uchun ustoz deb bilgan, ulardan oʻrgangan, ular bilan doimo ijodiy muloqotda boʻlgan. Ilk sheʼrlaridan biri „Tong oʻyini“ orqali ulkan adib Oybek bilan tanishadi. Oybek bu isteʼdodli bolalar shoirini hamisha qoʻllab-quvvatlab, ijodiga gʻamxoʻrlilik qilib kelgan.

Bir kuni yozuvchilar uyushmasida mushoira boʻladi. Mushoiraga raislik qilayotgan Hamid Olimjon sheʼr oʻqish navbatini Quddus Muhammadiyga beradi. Q. Muhammadiy zavq bilan „Saʼva sayrarkan“ sheʼrini oʻqiydi. Uning ijodiy qobiliyatini payqagan H. Olimjon sheʼr tugashi bilan yoniga chaqirtiradi. Qachondan beri sheʼr yozishini, qayerda ishlashini surishtirib, sheʼr maʼqul tushganini aytadi. Soʻng bolalar uchun sheʼrlarning kamligi haqida toʻxtalib, shunday ajoyib sheʼrlarni koʻproq yozishni taʼkidlaydi.

Quddus Muhammadiy ijodiga xos boʻlgan muhim xususiyatlardan biri hozirjavoblikdir. Shoir asarlarida ona-Vatanga muhabbat, aʼlo oʻqish, xulq-odobda boshqalarga namuna boʻlishga daʼvat etish, fan va texnikani oʻrganish masalalari asosiy mavzulardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Quddus Muhammadiy Islom Shoirga adabiy kotiblik qiladi. Bu yerda u xalq ogʻzaki ijodi namunalari bilan yaqindan tanishadi. Islom Shoirdan koʻp narsalarni oʻrganadi.

Shoirning birinchi sheʼrlar toʻplami 1946- yilda „Oʻquvchiga esdalik“ nomi bilan bosilib chiqadi. Shundan keyin uning 60 dan ziyodroq turli nom va tillardagi kitoblari chop etiladi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir sheʼrni kundalik hayotimizdan olib yozdi. Yozganda ham qiziq yozdi, qizgʻin yozdi, soz yozdi. Bolalarni oʻqishga, hunar oʻrganishga, odobli boʻlishga, mehnatga chorlaydi, qiziq-tirdi. Buni shoirning „Oʻquvchiga esdalik“ sheʼrida koʻrish mumkin. Asarda maktab oʻquvchisining maʼnaviy qiyofasi va vazifalariga mufassal toʻxtalib, oʻqish, bilim oʻrganish zarurligini taʼkidlaydi:

Bo'lay desang bog'bon,
Yo Vatanga posbon,
Yo osmonda uchuvchi,
Yo dengizda suzuvchi,
Nimani qilsang tilak,
Bariga o'qish kerak.

San'atkorning qaysi turkumda yaratgan asarini olmang, barchasida hayotbaxsh ruh, bolani nimagadir chorlash, yaxshilik, a'lo o'qish, axloq-odobli bo'lishda boshqalarga o'rnak ko'rsatish, qushlar va jonivorlarga mehribon bo'lishdek ibratomuz ma'no va mazmun yotadi.

Shoir o'quvchi bolalar hayotining faqat eng muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan masalalarinigina qalamga oldi va ularni badiiy jihatdan yorqin va ifodali qilib tasvirlashga urindi. Bu esa u tomonidan ishlatilgan tasvirlash vositalarining naqadar o'rinli va mazmundorligini tasdiqlaydi, obrazli ibora eng qisqa ifodali va mazmundor ibora ekanini isbotlaydi.

Quddus Muhammadiy sofdil, a'lochi o'quvchi bolalarni samimiy sevadi, o'z she'rlarida bunday bolalarni maqtaydi. „A'lochi Sodiq“, „Sinov“, „Mening orzum“, „Bizning uyda“, „Yasha, Omon!“, „Besh“, „Solijonning darsxonasi“ va boshqa she'rlari a'lochi o'quvchilar haqida yaratilganligi bilan muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shoir bu she'rlari orqali a'lo o'qish, tinmay mehnat qilish bilangina ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini bolalar qulog'iga quyadi.

Quddus Muhammadiy ijodining yana bir qirrasini satirik va yumoristik asarlari bilan bog'liq. „Nomsiz erkatoylar haqida“, „Dum“, „Ahmadjonga uyat“, „Lapashang“, „Ravshanjonning qo'li tilga kirdi“ kabi ko'plab she'rlarida bolalar xarakteridagi yaramas odatlar ayovsiz tanqid qilinadi. Ayniqsa, shoirning „Dum“ she'ri shu jihatdan e'tiborlidir. Ulgurmovchi, uyga berilgan vazifani tayyorlamay „dum“ bilan yuruvchi o'quvchilar haqida nasr va nazmda yozilgan ko'pgina asarlarni bilamiz. Ammo Quddus Muhammadiy „dum“ chilar ustidan kulish uchun mutlaqo yangi so'z va qiyofa topgan.

She'r quvnoq misralardan tashkil topgan bo'lib, bolalarning ruhiga, pedagogik-ruhiy xususiyatiga mos tushadi:

Bir maktabda gap mish-mish,
Turg'unning dumi bormish.

Dum bilan yurish inson sha'niga yarashmasligi, ikkichi, qoloq, ishyoqmas Turg'unlarning bunday yaramas dumdan qutulib ketishi zarurligi asarning mantiqiy xulosasidir.

Shoir ijodiga nazar tashlasak, mehnatga muhabbat mavzusi alohida o'rin tutishini aytish mumkin. „Bobomning mehnati“, „GES qurilishi“, „Mirob“, „Bu binoni kim qurgan?“, „Etik“, „Madraim payvandchi“, „Mamajon shofyor“ va boshqa shu kabi she'rlarda mehnat simfoniyasi jaranglab turadi. Bu yerda shuni ham ta'kidlab o'tish zarurki, mehnat ahlini sevish, ularning bunyodkor faoliyatlarini qadrlash birinchi o'rinda tasvirlanadi.

„Etik“ she'riining qahramoni Solijon degan bola. U hali kichkintoy bo'lishiga qaramasdan mushohadasi o'tkir, odobli. U „O'rdak burunli kavkazcha etigiga gard yuqtirmaydi“. Shunga ko'ra uni olifta bola ekan, deb o'ylash ham mumkin.

Shoir Solijon bilan uning etigi orasidagi munozaraga diqqatni qaratadi. Etik o'zining chiroyliligini ko'z-ko'z qilmoqchi bo'ladi:

Ko'p chiranma husningga,
Rahmat deb qo'y bir marta
Seni tikkan ustangga.

Solijonning „o'rdak burunli kavkazcha“, etigini „puf-puflab“ kiyib yurishi uning tikilishiga sarf qilingan mehnatni yaxshi bilishidan, e'zozlashidan. Bolalar tabiatan olam sirlarini bilishga astoydil qiziqadilar. Shoirning „Dunyoda eng kuchli nima?“ she'ri ana shu qiziqishning badiiy ifodasi sifatida e'tiborga loyiq. Shoir filni „tog'ni ortsang ko'taradi“, sherni „filni ham tikka yeydigan“, suvni „daryo, soy, irmoqlari, buloqlari ko'p“, sovuqni „daryolarni tosh qotirgan“, issiqni „qish, sovuqni qochirgan“, tog'larni „tog'-u toshni qulatar“, quyoshni „qarimaydi, uchmaydi“ deb har xil mavjudot va hodisalarga xos e'tiborli xususiyatlarni g'oyat jonli, qiziqarli ifodalab, ularni bolalarning suhbatlari orqali she'riy ravishda ifodalaydi. Buni o'qigan bola hodisalarning ma'nosi nimadalgini, ularning hayotdagi o'rnini tushunib oladi. Bu bolaning fikrini, qobiliyatini, ongini, dunyo haqidagi tushunchasini oshiradi. Ayniqsa, yosh kitobxon dunyoda kuch-qudrat, aql-zakovatda insonga teng keladigan hech narsa yo'q ekanligini bilib oladi:

O'sha kuchli o'zimiz,
Borliqning egasimiz...
Xotiringiz bo'lsin jam,
Dunyoda kuchli odam!

Maktab o‘quvchilari har yili necha ming tonnalab temir-tersaklar yig‘ib topshiradilar. Bu hol an’anaga aylanib ketgan. Maktab o‘quvchilari bu ishga astoydil kirishib, „kim ko‘p to‘plashadi“ o‘ynaydilar. Natijada musobaqalar qizib ketadi. Shoir temir-tersak yig‘ish chog‘ida o‘quvchilarning qizg‘in mehnatini, temir-tersaklarning xalq xo‘jaligidagi o‘rnini, ulardan nimalar tayyorlanishini „Temirlar o‘yini“ she’rida ifodalaydi.

Temirlar o‘yinini ifodalashda shoir bolalarbop vosita, ohang topgan. She’rni o‘qir ekansiz, temir-tersaklarni jonlantirish asosida ularning har biriga o‘ziga xos tasvir topishi va g‘oyani obrazli ifodalay olishini kuzatish mumkin:

Temirlar jarang-juring,
O‘ynashib diring-diring,
Deyishar: „yuring-yuring“,
Tushdilar qiziq — tansa,
Sakrashar assa-assa.

„Temirlar o‘yini“dagi „siniq pero“, „buzuq ruchka“, „eski chelak“, „cho‘loq ketmon“, „zang bosgan mix“, „keraksiz kalit“, „uzuq zanjir“larning o‘z holiga achinishi, bolalar mehnati, tashabbusi tufayli ular ham xalq xo‘jaligini rivojlantirishda yaroqli bo‘lishidan xushnudligi yanada aniq, jonli, lo‘nda ifodalanadi: endi ular keraksiz bo‘lib, har yerda sochilib yotmaydi. Zavodlarda eritilib, qayta quyilganidan so‘ng mehnat qurollariga aylanadi, yana o‘z o‘rnini topadi.

Shoir she’rning ikkinchi qismida maktab bolalari o‘zlari to‘plagan temir-tersaklarni zavodga topshirgach, undan nimalar bo‘lishini tushuntirishga o‘tadi:

...Elektr salqi simlar,
Trolleybus, dizellar.
Poyezd, vagon, po‘lat iz,
Daryoni shart to‘sgan GES...
Hattoki qisqich, chelak,
Tegirmonda sim elak,
Palovimiz kapgiri,
Chovli, kastrul — bari.

Quddus Muhammadiy she’rning qiziqarli, bolalarbop bo‘lishi uchun jonlantirish usulidan ustalik bilan foydalanib, temir-tersaklar ahamiyatini ularning o‘zlari tilidan so‘zlatadi. Har qaysisiga xos va mos sifatlarni topadi. Deyishar: „Yuring, yuring“, „biz qachon bo‘lamiz ZIL?“, „Traktorga vint bo‘lib, paxta maydonin

ko'ray“, „Qurilishga boramiz“, „Temir mehnatkash do'stim“ kabi jonlantirishlar she'ning g'oyaviy-badiiy tomondan yuksak bo'lishini ta'minlab, uning ta'sir kuchini oshirgan.

Shoir she'ning yengil vaznda, ravon va ohangdor bo'lishi uchun yorqin qofiyadosh so'zlar topa olgan:

Siniq pero dikillab,
Buzuq ruchka likillab...
Temir ishin bilaman,
Qayda ko'rsam ilaman,
Maktabga topshiraman
Zavodga oshiraman.

Tabiat go'zalligiga bo'lgan buyuk muhabbat shoirga hamisha hamrohdir. Maktabda muallimlik qilib yurgan paytida barg mavzusini o'tar ekan „Bargjon“ she'rini yozadi. Shu tariqa uning „Momaqaymoq“, „Qoqi o't“, „Bog'imizda bir nok bor“, „Tut“, „Tolim gullaydi-yu nega meva tugmaydi?“, „Tok daraxti bir xil-uzumi nega har xil?“, „Shaftoli doktor“, „Asalari va Ahmadjon“ kabi she'rlari paydo bo'ldi.

Shu jihatdan shoirning Hamza nomidagi respublika davlat mukofotiga sazovor bo'lgan „Tabiat alifbosi“ turkumiga kirgan beshta to'plami e'tiborlidir. Shoir bu to'plamlarga kirgan she'rlarida tabiat hodisalari, narsa va buyumlar, koinot mo'jizalari haqida poetik xulosalar chiqargan. Bu xulosalar g'oyat bolalarbopdir. Chunonchi, zilzilani yerning gimnastika qilishi deb ta'riflansa, chugalchangni „yer traktori“ deb ataydi, gilosning qizilligini kichkinaligidan uyalishidan degan xulosaga keladi. Xullas, tabiat mavzusidagi har bir she'rda shu tariqa bolalar xususiyati va tushunchasiga xos ibratli fikr ifoda etiladi.

Quddus Muhammadiy yosh kitobxonlar qalbida tabiat va inson kuychisi sifatida har doim e'zozli bo'lib qoladi.

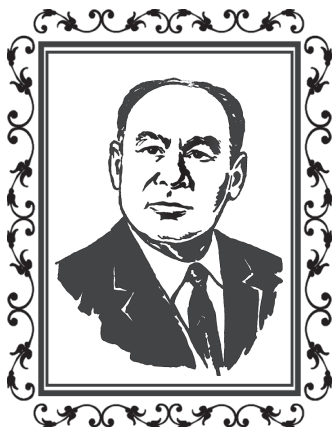

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Quddus Muhammadiy o'qish haqida qanday she'rlar yozgan?
2. Odob-axloq to'g'risida qanday asarlar yozgan?
3. Kasb-hunar to'g'risida-chi?
4. Tabiat haqida qanday she'rlari bor?

Ilyos Muslim

(1909 — 1993)

Bolalar uchun asarlar yaratishni o‘zi uchun bir baxt deb bilgan, sermashaqqat va qutlug‘ bu ishga umrini bag‘ishlagan Ilyos Muslim 1909- yilning 2- avgustida Qirg‘izistonning Bishkek shahrida cho‘yan quyuvchi — hunarmand oilasida dunyoga keladi. U 1924- yilda shahardagi Narimonov nomli 1- boshlang‘ich o‘zbek maktabiga kiradi. Maktabda o‘zbekcha, qirg‘izcha va ruscha kitoblarni sevib o‘qiydi. Atrofdagi bo‘layotgan o‘zgarishlarga sinchkovlik bilan qaraydi. Dastlabki maqola va she‘rlarini maktab devoriy hamda respublika gazetalarida bostirib turadi.

1927- yilning kuzida Ilyos Muslim Toshkentga kelib, o‘zbek erlar bilim yurtiga o‘qishga kiradi. 1930- yilda uni muvaffaqiyatli tamomlab, Qashqadaryoga boradi. Yakkabog‘ tumanidagi Shaman, Qirg‘iz va Sherozi qishloqlarida o‘qituvchilik qiladi.

1931 — 1932- yillarda Ilyos Muslim O‘zbekiston davlat nashriyatida, badiiy adabiyot, yoshlar va bolalar adabiyoti nashriyotlarida muharrir, bosh muharrir o‘rinbosari vazifalarida ishlaydi. Shoirning birinchi she‘rlar to‘plami 1932- yilda „O‘suvi“ nomi bilan kitobxonlar hukmiga havola etiladi. Shu yili „Zaharxandalar“ degan ikkinchi to‘plami, 1934- yilda „Miqti keldi“ dostoni bosilib chiqadi. 1938- yilda esa „She‘rlar“ to‘plami maydonga keladi.

Ilyos Muslim 30- yillarda yaratgan barcha asarlarida erk, ozodlik, yangi hayot, ozod mehnat, yangi davr, yoshlarning baxtiyor turmushi, yurtning o‘shishi, dehqon taqdiri va ona-Vatanga mehr kabi o‘sha davr masalalari to‘g‘risida fikr yuritadi. Masalan:

Vatan hamdam,
Hurmiz har dam.

Yoshlik g'uncha,
O'sar har dam.
Mehnat toshdi
G'ayrat jo'shib.
Hayot qaynar
Zafar quchib.

Ilyos Muslim o'zining „Miqti keldi“ (1933) poemasi bilan 30- yillar o'zbek bolalar dostonchiligini boshlab berdi. Dostonda erkin, tinch va osuda hayotni bunyod etish uchun kurash Miqti va boshqa obrazlar misolida ochib beriladi.

Ilyos Muslim 1942 — 1947- yillarda harbiy xizmatda bo'ladi. Ikkinchi jahon urushida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi kurash olib boradi. Birinchi Belorussiya frontida harbiy muxbir bo'lib ishlaydi. „Yovni tutday to'kamiz“, „Adolat jangi“, „Marshrut — Berlin!“, „To'pchilarga“, „Yashna, Vatan!“ va boshqa o'nlab she'rlari shu davr ijodining mahsulidir.

1947- yilda harbiy xizmatdan bo'shagan Ilyos Muslim nashriyotga qaytib, ijodiy ishga beriladi. Uning „Turnalar“, „Bizning maktab“, „Sening sovg'ang“, „Tilla qo'ng'iz“, „Ishchan asalarilar“, „Oylar aytishuvi“, „Oyxon va rayhon“, „Ko'rik“, „Birinchi sovg'a“ kabi kitoblari hozirgi o'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga barakali hissa bo'lib qo'shiladi. Bu to'plamlar yosh kitobxonlarning aqliy, axloqiy, estetik tarbiyasida yetakchi o'rin egallaydi.

Ilyos Muslimning qaysi asariga nazar tashlamang, unda davrimizning bolalar adabiyoti oldiga qo'ygan vazifalari, kichkintoylar oldida turgan muhim ishlar tasvir markaziga qo'yilganini ko'rish mumkin. Masalan, „Maktabim“ asarida dunyoda maktabdan aziz, mo'tabar joy yo'q, go'yoki „ona kabi mehribon“ bir makon, kishining savodini chiqaradigan, o'zini o'ziga tanitadigan, ongi va aqliga aql qo'shadigan ulkan maskan, degan g'oya ilgari suriladi. Shuningdek, asarda bolaning maktabdan behad minnatdorligi, o'zining oldida turgan bir qator vazifalar, el-yurtga sodiq xizmatkor bo'lish uchun avvalo maktabda yaxshi va namunali o'qish kerakligi sodda va ravon misralarda ifodalab berilgan:

A'lo o'qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.
Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!

Ilyos Muslim quyoshli O‘zbekistonimizning go‘zalligini, bolalarning baxtiyorligini kuylar ekan, ularning porloq kelajagiga nazar tashlaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda shoirning „Do‘stlik“ she‘ri diqqatga sazovordir.

Shoir do‘stlik va tinchlik tushunchasini kichik yoshdagi bola tasavvurida berib, ularni maktabgacha tarbiya yoshidanoq do‘stlik ruhida tarbiyalashni asosiy vazifalardan deb biladi. Bu g‘oyani tinchlik uchun kurash tuyg‘usi bilan omixta etib ifodalaydi.

Shoir tinchlikning mohiyatini tushuntirishda kichik yoshdagi bolalarning saviyasiga mos usullar qidirib topgan. Ya‘ni bolalar tinchlikni shirin-shakar qand, shokoladlar, konfetlarning mo‘l-ko‘lligida deb tasavvur qiladi, degan xulosa chiqaradi. Tinchlikni shu yo‘sinda tushuntirib, ularning fikrini tasdiqlaydi:

Juda mo‘l bo‘lar shokoladlar ham,
Stolga to‘lar marmeladlar ham,
Ko‘payar yana shirin kulcha non,
Holva-yu konfet, obakidandon.

Bog‘larda o‘ynab-kulib yurgan va turli noz-ne‘matlardan bahramand bo‘lgan bolalar ham, jahon mehnatkashlari ham elning, yurtning tinch va obod bo‘lishini, ota-onalarining tashvish tortmasligini xohlaydi. Shuning uchun ham shoirning kichik qahramonlari olamga jar solib, tinchlik bo‘lsin, deydilar:

Bog‘larimizda yayraymiz har dam,
Bilim olamiz, kuylaymiz bardam.
Dunyoda xalqlar kun kechirsa tinch.
Ota-onalar tashvish tortmas hech.

Bu murojaatda bolalarning urushga qarshi nafrati, ozodlik bilan do‘stlikning qudratiga zo‘r ishonch o‘z ifodasini topgan.

Ilyos Muslim „Sening sovg‘ang“ nomli she‘rida o‘z hunari bilan hammaning diqqatini tortgan chevar qizning lirik obrazini yaratadi. Shoir bu obrazida hammani o‘ziga jalb qilgan jajji qizning fazilatini ko‘rdi va uni gavdalandirdi. Chevar qizdagi eng yaxshi fazilatlardan biri uning mehnatga mehr bilan berilishidir. Buni shoir turli istioralar yordamida ifodalaydi:

Chaqnab turgan quvnoq ko‘zingni
Qo‘lingdagi ishdan olmaysan,
Ishni har kun olib yoningga,
Zehn qo‘yib kashta tikasan.

Shoir chevar qiz o'zining butun mehri bilan tikkan kashtasini onasiga sovg'a qilishi bolaning ota-onaga bo'lgan cheksiz muhabbatini, u davr yoshlariga xos xislatlarga ega ekanligini ulug'laydi.

Ilyos Muslim jismoniy mehnatni maktabgacha tarbiya yoshidan boshlashni afzal ko'radi. O'zining bu ezgu niyatini u „Oyxon bilan rayhon“ deb nomlangan jajjigina bir she'rida juda lo'nda qilib ta'riflaydi.

Oyxonning oddiy va soddaligi, tirishqoq va uddaburonligi, hatto katta yoshdagi bolalarni ham qoyil qoldiradi. U har xil ko'chatlar ekadi. Gap shundaki, yerga ko'chat ekish boshqa, uni parvarish qilish boshqa. Oyxon ko'chatlarga mehr bilan qaraydi. Tagini chopadi, suv quyadi. „Jambil, sada, oshrayhon“ ko'm-ko'k bo'lib voyaga yetadi. Ayniqsa, „Oyxonning sochi kabi quyug o'sadi rayhonlari“. Rayhondan iste'mol qilib ko'rganlar mehnatkash qizchaga rahmat aytib, minnatdorchilik bildiradilar:

Bobolar nasihatini
Eslab sevinchga botdi.
Halol mehnat rohatini
Oyxon ham shu kun totadi.

Bugungi o'zbek bolalar adabiyotining atoqli vakili Ilyos Muslimning bunday jozibali she'rlari juda ko'p. Uning fazogirlarga bag'ishlab yaratgan „Raketamiz uchdi oyga“, „To'rt botir“, „Kichik Andriyan“, „Haykal“ va boshqa she'rlarida dovyurak fazogirlar, fazo kemalarini bunyod etgan kishilar, fazoga parvoz etishga qiziqayotgan bolalar qalamga olinadi.

Shoirning „Eshmatvoyning qilig'i“, „Yomon odat“, „Befahm Eson“, „Holcha bilan olcha“, „Mashmasha“, „Grippdan kim qochadi?“ singari hajviy asarlarida ishyoqmas, dangasa, lapashang, o'z ustida ko'p ishlaymaydigan bolalarning kamchiliklari, nuqsonlari ochib tashlanadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning qanday kitoblarini bilasiz?
2. Ilyos Muslimning harbiy vatanparvarlik bilan yo'g'rilgan qanday she'rlarini bilasiz?
3. Shoir maktab, odob, mehnat haqida qanday asarlar yozgan?

Zafar Diyor

(1912 — 1946)

Butun hayoti va ijodini kichkintoylarga baxshida etgan Zafar Diyor bolalarning kitobxonligini oshirish maqsadida ularga murojaat qilib, shunday degan ekan:

— Ilm o‘rganish eng mo‘tabar ishdir. Ilm odamning qadrini oshiradi, ilmi kishilar dunyoda eng izzatli, hurmatli bo‘ladilar. Ilm dunyoda odamlar uchun eng sevimli, eng shirin ne‘matdir. Shunday ekan, siz dunyoda rohatda yashashni istasangiz, hamma meni sevsin desangiz, bor kuchingiz bilan o‘qishga, ilm olishga g‘ayrat qiling.

Bolalar! O‘qing, darsga ixlos qo‘yib o‘qing, foydali kitoblardan foyda va lazzat olish uchun o‘qing. Kishining eng aziz, eng shirin va eng qimmatli vaqti yoshlik davridir. Shunday qimmatli yoshligingizni, aziz umringizni foydasiz ishlarga sarf qilmang, kitob o‘qing, faqat kitob o‘qing!

Zafar Diyor 1912- yilda Namangan viloyatining hozirgi Chust tumani, Samsoqtepa qishlog‘ida kambag‘al dehqon oilasida tug‘ildi. 1916- yilda Zafarlar oilasi Toshkent shahriga ko‘chib keladi. Zafarning otasi dalada, onasi esa bosmaxonada mehnat qiladilar.

1927- yilda Zafar to‘liqsiz o‘rta maktabni bitiradi va Samarqanddagi Narimonov nomli pedagogika texnikumiga o‘qishga kiradi. Texnikumda o‘qib, ko‘proq ilm-fan sirlaridan bahramand bo‘lishga harakat qiladi. Uning dastlabki she‘riy mashqlari bilim yurti devoriy gazetasi sahifalarida ko‘rina boshlaydi.

Yigirmanchi yillarning oxiri va o‘ttizinchi yillarning boshlarida uning yoshlar gazeta va jurnallarida ilk she‘rlari chop etila boshlandi. Zafar Diyorning birinchi she‘ri yosh shoirlarning „Qurilish kuylari“ degan to‘plamida bosilib chiqdi. Ko‘p o‘tmay uning birinchi she‘rlar to‘plami „Qo‘shiqlar“ nomi bilan 1933- yilda nashr etildi.

Yosh shoir 1933- yilda bilim yurtini muvaffaqiyatli bitirgach, o'qituvchi bo'lib ishlay boshladi. Bu hol uning maktab va bolalar hayoti bilan yaqindan tanishishida, yosh avlod hayoti haqida yozadigan asarlarining hayotiy, puxta bo'lishida ijobiy o'rin tutadi.

1934- yilda Zafar Diyor Samarqanddan Toshkentga qaytadi va hozirgi „Tong yulduzi“ gazetasida adabiy xodim, keyinroq esa mas'ul kotib bo'lib ishlay boshlaydi. Shu bilan birga, u hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetining til va adabiyot fakultetiga kirib, o'qishni davom ettiradi. O'zbek hamda qardosh xalqlar yozuvchilarining asarlarini qunt bilan o'qiydi, o'rganadi.

O'sha yillari gazetada Zafar Diyor bilan birga ishlagan yozuvchi Hakim Nazir o'z esdaliklarida shunday yozadi: „Men Zafarni o'ylasam uni nuqul shod-xurram bolalar qurshovida, quvnoq chehrasidan nur taralib, sertabassum lablaridan she'r durdonalari yog'ilyotganday ko'raman. Chindan ham, u bolalarga juda yaqin edi. Maktablar va bolalar uylarida, kutubxona va bog'chalarda bot-bot bo'lar, yosh kitobxonlarga yangi-yangi she'rlarini bolalarcha muloyim, sodda, shirali ovoz bilan o'qib berar, ayrim she'rlarini yoddan ifodali o'qir, bolalarga ham she'r o'qitib eshitardi. Shunda u o'zining qaysi she'rlari bolalar ko'rigidan yaxshi o'tganini, qaysi she'rni ko'proq sevib qolganlarini ko'rar, bolalarga yoqtirish uchun qanday she'rlar yozish lozimligini fahmlab olardi. „Biz bolalarga nuqul o'rgatibgina qolmay, ulardan o'rganib ham turishimiz kerak“, derdi.

Zafar Diyor 1935- yilda dastlabki mashhur asarlaridan biri bo'lgan „Mashinist“ dostonini yaratdi. Dostondagi Ashur obrazi baxtiyor yoshlarning fazilatlarini umumlashtirishga bag'ishlangan.

Maktabda o'qish Ashurni hunarli qilish bilan birga, uning ongi va tushunchasini ham o'stiradi. U vatanga sadoqatli, har doim olg'a intiluvchi ilg'or yoshlardan biri bo'lib yetishadi. Shuning uchun doston qahramoni o'z umrini Vatan yo'liga tikishga tayyor turadi:

Sevinaman, hali yoshman, ko'p yashayman,
Bu o'lkaning saodati – baxti uchun.
Yana o'qib, yana kulib ko'p ishlayman,
Shu ko'plarning biri bo'lib, o'lkam uchun,
Ha! Mamlakat, shunday va'da beray senga:
Butun umrim sening porloq hayotingga!

Asar yoshlarning ilm-fanga, kasb-hunarga, ona-Vatanga muhabbat va sadoqat ruhi bilan sug'orilgan.

Zafar Diyorning o‘ttizinchi yillar ijodi vatanparvarlik, baynalmilallik va mehnatsevarlik tuyg‘ularini aks ettiruvchi asarlarining ko‘pligi bilan xarakterlidir. Bu xil asarlar yoshlar xarakterini shakllantirishda, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Shoir ijodidagi muhim mavzulardan biri inson va tabiat munosabatidir. Bu jihatdan uning „Binafsha“, „Navbahor“, „Qushlar haqida qo‘shiq“, „Kapalak“ singari she‘rlari ahamiyatlidir.

Rang-barang gullarni, turli-tuman qushlarni sevgan shoir bolalar ruhiyatini chuqur tahlil etib, ularni ham ona tabiatni sevishga va parvarish qilishga ruhlantiradi. Shoir bolalarda qushlarga muhabbat hissini uyg‘ota oladigan quvnoq vazn, o‘ynoqi misralar yaratadi. Shu maqsadda so‘zlarning xilma-xil takroridan, misralarni esa mayakovskiychasiga tizib, tasvirning ohangdorlik jarangini, kuchini yanada oshiradi:

Hoy qushlar,
                    qushlar,
                            qushlar,
Qanot qoqib kelinglar,
                            sa’va,
                                    mayna,
  bulbullar.

Sizga termular ko‘zlar...

Bizga ortiq yoqadi

Quvnoq qo‘shiq-kuyingiz!

(„Qushlar haqida qo‘shiq“)

Shoir bolalarning tabiat hodisalariga, hasharot-u jonivorlarga, ayniqsa, kapalakka qiziqishini, muhabbatini kichkintoylarga xos so‘z va ohangda ifodalab, kichkintoyning hayotga diqqat-e’tiborini oshiradi, kapalak obrazi orqali kitobxonda insoniy tuyg‘ularni shakllantirishga harakat qiladi:

Uch, ucha ber, ucha ber,
Go‘zal bog‘cham — gulshanda.
Sira ozor bermayman,
Sevgim, fikrim ham sanda.
Kapalakjon, kapalak,
Do‘st bo‘laylik ikkimiz,
To‘xta, so‘zlayin andek!

(„Kapalak“)

Zafar Diyorning „Binafsha“ she’rini yoddan bilmagan o‘quvchi bo‘lmasa kerak. She’r o‘zining ravon o‘qilishi, qofiyalarning jarangdorligi bilan o‘quvchini o‘ziga tortadi:

Binafshaxon, binafsha,
Kulishlaring chiroyli.
Bog‘imizda ochilib,
Turishlaring chiroyli.

Shoirning „Mamlakat“, „Kazbek“, „Tilsiz o‘rtoq“, „Madriddan kelgan mehmon“ kabi she’r va dostonlari shoir ijodining har taraflama yuksalishidan dalolat beruvchi liro-epik asarlardir.

Zafar Diyor bolalarning xatti-harakatlarini, orzu-intilishlarini yaxshi biladi. Shu jihatdan qaraydigan bo‘lsak, uning „Kel, uchaylik shimolga“ she’ri g‘oyat o‘ziga xosdir. Bunda shoir „Quyosh tushmaydigan“ qutbni borib ko‘rishni orzu qilgan bolaning lirik obrazini gavdalantiradi. Yosh bolaning murg‘ak xayoli shimoliy qutbni borib ko‘rishni, undagi hodisalar bilan tanishishni xohlaydi. Shoir lirik qahramonning ulug‘ maqsadlarga erishish uchun fan va texnika asoslarini amalda egallashi kerakligini chuqur anglaydi. Buni shoir modelcha yasash jarayonida kichik yoshdagi bolalarning ruhiyatiga mos, sodda holda tushuntiradi va ularda katta ishlarga — qahramonlikka havas uyg‘otadi:

Yosh bo‘lsam ham mayliga
Qanot bog‘lab uchayin.
Muz sahrosi Qutbning
Sirin men ham ochayin.
Hoy, suyuqli modelcham,
Tayyormisan safarga?
Fikrim senda hamisha,
Kel, uchaylik Shimolga!

Shu narsa e’tiborliki, she’rda Zafar Diyor bolalarning texnikaga intilishi va qiziqishlarini qizg‘in qo‘llab-quvvatlaydi, ulardagi oliy his-tuyg‘ularni o‘stirishga, vatanparvarlik hislarini tarkib top-tirishga yordam beradi. Shoir bunday yuksak tuyg‘ularni badiiy sodda, ta’sirchan va mazmundor misralar bilan ifodalaydi:

Butun dunyo anglasin:
Bir modelist kepti, — deb,
Yangi avlod bayrog‘in
Qutb uzra tikdi, — deb.

She'r bolalarning kelajakda orzu-umidlariga erishishlariga bo'lgan katta ishonch bilan tugaydi. Bu asar bolalarni ilm va hunarga muhabbat, tinmay olg'a intilishga chaqiriq ruhida tarbiyalashi jihatidan katta ahamiyatga ega.

Zamondoshlarimizning yangi qo'riq va bo'z yerlarni o'zlash-tirish, mo'l-ko'l hosil olish va qishloqlarni obodonlashtirish ishi-da olib borayotgan kurashlari „Yuksak tog‘, keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa“ dostonida ochib berilgan.

Zafar Diyor dostonida sahro-cho'llardagi shamolning vahimasi va uning ayanchli tasvirini chizib, yosh kitobxon diqqatini mehnatga jalb qiladi. Doston ertak shaklida, bolalarbop usulda yozilgan. Shoir sahrolarning „Qashqir kabi uvillovchi“, „Boyqush kabi huvlovchi“ dahshatli shamollari odam — tabiat dushmani ekanini obrazli misralarda yoritadi. Shundan keyin shoir hayotni go'zal, sahro-cho'llarni obod qilishda suvning qadrini juda yaxshi bilgan keng o'tloqni jonlantirib so'zlatadi va u yerlarda „gul hayot“ qurish g'oyasini olg'a suradi. Keng o'tloq yuksak tog'ga murojaat qiladi:

Ne bo'larmish bizning ham
Ko'ksimizdan ketsa g'am.
Bu g'am suvsiz ketmaydi,
Suvsiz yara bitmaydi...
Men suvingdan kuch olsam,
Tentak yeldan o'ch olsam.
Uzoq yillar xo'rlangan,
Qaqrab toshga aylangan
Ko'ksim bo'lardi obod,
Boshlanardi gul hayot...
Talabimga yetkur, tog',
Ber suvingdan, jon o'rtoq!

Yuksak tog' ham chorasizlikdan o'z dardini — suvni keng o'tloqqa eltib berolmasligini o'kinch va alam bilan so'zlaydi.

Shoir endi bolalar fikrini boshqa narsaga — dunyoda onnga, qudratga ega bo'lgan inson va uning ta'rifiga buradi. Zafar Diyor insonning kuch-qudratini sodda, mazmunli, shirali, bolalar qalbiga tez yetadigan iboralarda ifodalagan:

Bu mardlik va mahorat,
Bu kuch-quvvat, jasorat
Insonlarga yo'ldoshdir,
Ularga xos qo'ldoshdir.

Butun borliq — tabiat
(Bu soʻzlarim haqiqat.)
Boʻysunajak insonga
Gul tutajak ul jonga.

Shoir insonning aql-zakovati, kuch-qudrati haqida fikrlar ekan mubolagʻaga zoʻr beradi, insonni, hatto tabiatni ham oʻziga boʻysundiruvchi kuch sifatida taʼrif etadi. Albatta, bu fikrlar turgʻunlik davrining oqibatidir. Negaki, „Sirdaryoning jilovlanishi“ bugungi kunda xalqimizga qimmatga tushmoqda. Bir soʻz bilan aytganda, tabiat insonlarning boshboshdoqlik xatti-harakatlari uchun shafqatsiz oʻch olmoqda. Bundan bu asar mutlaqo keraksiz yoki zararli asar ekan, degan xulosaga kelmaslik zarur. Asar kitobxonlarni mehnatsevarlikka, yaratuvchilikka, tabiat bilan inson munosabatida muhabbat tuygʻulari boʻlishi lozimligiga undaydi. Bu fikrini ifoda etishda shoir yangi usul — togʻ va oʻtloqlarni jonlantirish orqali erishadi:

— Hoy, mard oʻrtoq, mard oʻrtoq,
Qara, qancha keng oʻtloq
Suvsizlikdan dili dogʻ,
Uning ohin oʻchirib,
Chamanzorga aylantir,
Mangulikka shodlantir.

Dostonda shu tariqa xalqimizning choʻl-biyobonlarni bogʻ-rogʻlarga aylantirish orzusi oʻzining badiiy ifodasini topgan.

Zafar Diyor dostonning gʻoyaviy-badiiy mukammalligi uchun qattiq ijodiy mehnat qilgan. Asarning tuzilishi xalq ertaklariga yaqinligi bilan ahamiyatlidir. Shoir asarning sehrli, romantik, yaʼni gʻoyat taʼsirchan, oʻqimishli boʻlishini taʼminlash uchun sodda, ajoyib badiiy-tasviriy vositalardan ustalik bilan foydalangan. Keng oʻtloq, choʻllarning suvga tashnaligi va uning orzusi haqidagi „Bitta toʻyib suv ichsak“, „Suv ber, menga suv bergin“, „Koʻksimdan soʻng gul tergin“; sahro va uning shamoli toʻgʻrisidagi „Eng gʻazabli, eng oʻchli, xarsangtoshday qotaman, misdek qizib yotaman“; davr kishilarining kuch-qudratiga oid „Chinordek zoʻr qomati, Goʻroʻgʻlidek savlati“ kabi tasviriy vositalarga boy misralar fikrimizning isbotidir.

Bu asar yosh kitobxonlarni mehnat va tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalashi bilan muhimdir.

Zafar Diyorning ko‘pgina asarlari mehnat mavzusiga bag‘ishlangan. Ana shunday asarlaridan biri „Kichkina bog‘bon haqida doston“dir. Dostonda bolalar va yoshlar dov-daraxtlarni ekish, parvarish qilishga chaqirilib, mehnat zavqi va ahamiyati kuylanadi. Bu g‘oya Shotursun obrazi orqali ifodalanadi. Kichik qahramon otasi bilan birlashib mevali daraxtlarni parvarish qilishga, „Qo‘lda kichik ketmon“ bilan bog‘larni yashnatishga mehr qo‘yib, mehnatda o‘zini ko‘rsatadi.

Zo‘r g‘ayrat va katta ishtiyoq bilan ishga kirishgan Shotursunning o‘zi parvarish qilib yurgan bir tup olmasi barvaqt pishib, mo‘l-ko‘l hosil beradi. Bola bir yili yalqovlikka berilib, olmaga qaramay qo‘yadi. Shoirning mahorati shundaki, olmani jonlantirib, uning so‘zlari orqali bolalarga ibrat bo‘ladigan fikrni aytadi:

— Bu yil esa, Shotursun,
G‘ayrating yo‘q unchalik,
Berilmassan deb edim
Yalqovlikka bunchalik.
Ahvolimni so‘rmading,
Oqlamading tanamni,
Qurt-qumursqa talaydi,
Ertadan kech mevamni.

Olmaning bunday ayanchli ahvoli Shotursunga qattiq ta‘sir qiladi va u o‘z xato-kamchiliklarini to‘la anglaydi. Shoir o‘quvchida Shotursunga nisbatan mehr uyg‘otadi, undan o‘rnak olishga chaqiradi.

Zafar Diyorning uchinchi to‘plami 1939- yilda „She‘rlar“ nomi bilan bosilib chiqdi. Uning bu to‘plami mavzu jihatidan bolalarbopligi, qiziqarli mazmun va obrazli ifodalari bilan ajralib turadi. Bu esa Zafar Diyorning ijod sirlarini tobora mukammal egallab borayotganini, bolalar va yoshlar hayotini yaxshi o‘rganib, ular uchun puxta, barkamol asarlar yaratish yo‘lida tinmay ijodiy mehnat qilayotganini ko‘rsatdi.

To‘plamdagi „Amudaryo bo‘yida“ she‘rida shoir o‘lka chegarachilarining lirik obrazini mahorat bilan chizgan. She‘rda bolalarni chegara soqchilarining hayoti, ularning mas‘uliyatli va faxrli burchi bilan tanishtiradi.

„Qutb qo‘shig‘i“ she‘rida esa shoir olam yaralgandan buyon hech kim borib ko‘rmagan qutbni egallagan bugungi kishilarning jasorat-u kuch-qudratini yusak muhabbat bilan kuylaydi.

Zafar Diyor ko‘p she‘rlarida vatanparvarlik, Vatanga muhabbat g‘oyalarini ilgari suradi. Bolalarni Vatanning munosib farzandlari bo‘lib kamol topishga undaydi. Buning uchun ularga bilim manbayi bo‘lgan kitobni sevib, fan asoslarini chuqur egalashlari zarurligini uqtiradi. Bu g‘oyani „Kitob, mening do‘stim-san“ she‘rida shunday tasvirlaydi:

Varaqlasam bir boshdan
Quv nab bahrim ochilur,
Oltin harf-so‘zlardan
Totli ma‘no sochilur.
Shuning uchun deymanki:
Kitob, mening do‘stimsan!

Zafar Diyor kitobning mohiyatini bolalar ongiga oson singdirishda jonlantirish vositalaridan ustalik bilan foydalana olgan. Shoir kitobni bola tilidan shunday ta‘riflaydi:

Har sahifang men uchun
Bir hikoyat so‘zlaydi,
— O‘qib, odam bo‘lgin, — deb
Yaxshi niyat ko‘zlaydi.

Shoir kitobni bolaning eng yaqin, mehribon do‘sti, g‘amxo‘r o‘rtog‘i deb ko‘rsatgach, uni jon-dildan sevgan bolaning jonli qiyofasini chizadi:

Seni jondan sevaman,
Meni tilga o‘rgatding,
Hadya qilib ilm-fan,
Yorug‘ yo‘llar ko‘rsatding.

Shoir kitobning mohiyatini bolalarga chuqurroq anglatishda, uni ta‘sirchan qilib gavdalandirishda: „Baxtim kular kitobdan“, „Quv nab bahrim ochilur“, „Yosh o‘ynoqi ko‘zlarim shuur olar kitobdan“ kabi istioralarni ishlatib, she‘rning badiiy ta‘sirchanligini yanada oshirgan.

Zafar Diyor ikkinchi jahon urushi yillarida hozirgi „O‘zbekiston ovozi“ gazetasida adabiy xodim bo‘lib ishladi. Ayni chog‘da, u tinmay samarali ijod etdi. Shoirning „G‘unchalar“, „Serquyosh o‘lka“, „Ona qo‘shig‘i“, „Bizning oila“, „Qahramon“, „Tankist“, „Ulug‘ bayram“, „Qurol bering menga ham“, „Qahramonning kelishi“, „Biz yashamoq istaymiz“, „Qo‘riqchilikda“ singari jangovar she‘rlari shu yillarda yaratilgan.

Zafar Diyor baxtli bolalarning go‘zal bog‘lardan, chamanzorlardan, rang-barang gullardan, bahordan olgan quvonchini „Bahor keldi“, „Orzu“, „Qaldirg‘och“, „Qushlar haqida qo‘shiq“, „Binafsha“ kabi she‘rlarida sodda, ravon tilda, ohangdor, yengil qofiyali, o‘ynoqi misralarda shoirona talqin etadi va ular qalbida hayotga mehr uyg‘otadi.

Zafar Diyor bugungi o‘zbek bolalar dramaturgiyasi taraqqiyotiga ham barakali hissa qo‘shdi. U bolalar hayoti haqida „Baxtli yoshlik“, „Yosh vatanparvarlar“, „Omonat“, „Uch og‘ayni“ kabi qator dramalar ham yozgan.

O‘zbek bolalar nasrini rivojlantirishda Zafar Diyor ham o‘z hissasini qo‘shgan. Uning „Jo‘natish“, „Cho‘pon qizi“, „Nojo‘yaliklar“ kabi hikoyalari shular jumlasidandir.

Zafar Diyor bolalar adabiyotining hamma janrlarida qalam tebratdi. U bolalarning turmushi, talab-ehtiyojlari hamda orzutilaklarini, turmushini, ularning ruhiyatini puxta bilganligi uchun bolalarning yoshiga, ong tushunchasiga moslab, g‘oyaviy-badiiy jihatdan puxta asarlar yaratdi.

Shoir o‘zining qo‘shiq va she‘rlarida hamda boshqa asarlarida yosh kitobxonlarni ulug‘ yurtimizning behisob boyliklari bilan faxrlanishga, kelgusida yaxshi hayot bunyod etishlari uchun astoydil kurashuvchi, ongli, madaniyatli, vatanparvar kishilar bo‘lib yetishish uchun a‘lo baholar bilan o‘qishga chaqiradi. U yosh avlodni mehnatga muhabbat bilan qarashga, rostgo‘y va intizomli bo‘lishga undadi, ularda vatanparvarlik, do‘stlik tuyg‘ularini o‘stirishga katta e‘tibor berdi. Uning asarlari davr bolalari va yoshlari uchun zavq bag‘ishladi, ularni o‘qish-o‘rganish va kamol topish uchun kurashga ruhlantirdi.

O‘zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga she‘r va qo‘shiq, doston va ertaklari bilan juda katta hissa qo‘shgan Zafar Diyorning asarlarini bolalar hamon sevib o‘qiydilar va yuksak qadrlaydilar.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Zafar Diyor o‘zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga qanday hissa qo‘shgan?
2. Zafar Diyor o‘zining she‘riy asarlarida bolalarni nimaga chaqirdi?
3. Zafar Diyor drama janrida qanday asarlar yaratdi?

Shukur Sa'dulla

(1912 — 1972)

Shukur Sa'dulla kichkintoylarga katta estetik zavq-shavq bag'ishlaydigan zabardast she'rlari, yosh kitobxonni yaxshilikka o'rgatuvchi ertak-dostonlari, a'lo o'qishga, davrimizga sadoqatli kishilar bo'lib kamol topishga da'vat etuvchi badiiy pishiq hikoyalari, o'tmish hamda davrimiz bolalari hayotidan olib yozilgan pyesalari, yosh qalblarni larzaga soluvchi qissalari bilan hamma yoshdagi bolalarning qadrdon va suyuqli yozuvchisi bo'lib qoldi.

Shukur Sa'dulla 1912- yilning yanvarida Jizzax shahrida xizmatchi oilasida dunyoga keldi, boshlang'ich ma'lumotni ona shahridagi Narimonov nomli maktabda oldi. 1924- yilda Samarqand pedagogika bilim yurtida tahsil oldi, so'ngra Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat universitetida o'qidi. 1931 — 64- yillarda Shukur Sa'dulla O'zbekiston davlat va „Kamalak“ („Yosh gvardiya“) nashriyotlarida muharrir, bo'lim boshlig'i, bosh muharrir o'rinbosari, bosh muharrir, direktor vazifalarida mehnat qilib, bolalar uchun adabiy-badiiy kitoblar nashr etishga o'zining barakali hissasini qo'shdi.

Sh. Sa'dullaning birinchi she'rlar to'plami 1932- yilda „Hayqiriq“ nomi bilan bosilib chiqdi.

„Hayqiriq“ning maydonga kelishi shoir ijodida juda katta voqea bo'ldi. Adabiy jamoatchilikning bu kitob haqidagi fikr va mulohazalari yanada chidam, qunt bilan ijod qilishga, o'z ustida ko'proq ishlashga, izlanishga, eng muhimi hayotni o'rganishga va shu asosda ijod etishga chorladi. Sh. Sa'dulla butun umri davomida bunga amal qildi. Qirq yildan ortiqroq hayotini ijodga bag'ishlagan san'atkorning „Uch ayiq“, „Ayyor chumchuq“ (1935 — 1936), „Yoriltosh“ (1939), „Ikki sandiq“ (1942), „Sen nima qilding?“ (1942), „Shirin kun“ (1946), „She'rlar“ (1955),

„She’rlar va ertaklar“ (1957), „Pyesalar“ (1995), „Dastyor qiz“ (1960), „Sening alboming“ (1962), „Ozoda“ (1969), „Koman-dirning boshidan kechirganlari“ (1962), „Kachal polvon“ (1963, 1966, 1967, 1986), „Ism qo’yilmagan xat“, „Sening bayraming“, „Mening aziz bolalarim“ kabi kitoblari bosilib chiqdi.

Dramaturg Shukur Sa’dulla tomonidan yaratilgan „Yoriltosh“, „Gulxan“, „Bizning bog‘chamiz“, „Dalada bayram“, „Vatan ishq“ (dramaturg Z. Fatxullin bilan hamkorlikda yozilgan), „Ikki bilaguzuk“, „Zubayda“, „Afsona yaratgan qiz“ pyesalarini tomoshabinlar yaxshi bilishadi.

Quvnoq va jo’shqin asarlar kuychisi bo‘lgan Shukur Sa’dulla o‘zining juda ko‘p she’r, qo‘shiq, ertak, ertak-doston, pyesalarini kichik maktab yoshidagi bolalarga bag‘ishlagan.

Shukur Sa’dulla tabiat kuychisi sifatida ham e’zozlanadi. Shoir so‘lim bahorni ko‘pgina she’rlarida qalamga olib, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarni hayot bilan tanishtiradi, ularda olamni tushunish qobiliyatlarini o‘stiradi.

Odatda, boychechak qor erib-erimasdanoq ko‘zga tashlanadi. Buni ko‘rgan odamlar „Ha, bahor yaqinlashib qolibdi“, deyдилar. Shoir „Boychechak“ asarida shu fikrni lo‘nda qilib chizib beradi:

Ochildimi boychechak,
Endi har yon gul demak,
Chunki bahor elchisi —
Shu mitti gul — boychechak.

Albatta, boychechak paydo bo‘lganidan keyin bahor boshlanadi, yomg‘ir ustiga yomg‘ir yog‘adi. Yomg‘ir tabiat husniga husn qo‘shadi, odamlar ruhini ko‘taradi. Shukur Sa’dulla „Yomg‘ir yog‘aloq“ she’rida bahor yomg‘iriga muhabbat bilan munosabatda bo‘ladi. Bu yomg‘ir ekin-tikinlar uchun koni foyda ekanligini yosh kitobxon qalbiga yetib boradigan darajada quvnoq va sho‘x misralarda yaratadi:

Yomg‘ir yog‘aloq,
Yam-yashil o‘tloq,
Endi ekinlar
Chiqarar quloq...
Yomg‘irdan foyda
Maysaga, donga.
Yurt serob bo‘lar,
Oq bug‘doy, donga.

Shukur Sa'dulla „To‘rt fasl“ she‘rida yil fasllarining o‘ziga xos xususiyatlarini ahamiyatli detallar yordamida yoritadi. Ularning jozibasi, tabiatga alohida ko‘rk bag‘ishlashi, insonlar qalbiga ta‘siri xususida bolalarbop xulosalar chiqaradi:

Milt etib chiqdi quyosh,
Dedi: — Do‘stlar, qish odosh.
Ko‘rsak, yo‘q qora bulut,
Yer yuzi ko‘k gilam — o‘t.

Shukur Sa'dulla bahorni yaratuvchi, insonlarga estetik zavq va mehnat in‘om etgan fasl deb ta‘riflagach, ko‘rkam yoz fasli bilan bolalarni tanishtirishga o‘tadi. Yoz kelishi bilan xursand bo‘lgan bolalarning sevinchini shoir shunday ifoda etadi:

Keldi ko‘klam kabi soz,
Bizlar sevgan issiq yoz.

Shoir Vatanimizning boyligiga boylik qo‘shgan, mehnatkashlar dasturxonini bezovchi noz-ne‘matlarni vujudga keltirgan, „to‘qson xil mevalarni pishirib“, „yangi dunyolar ochgan“ kishilarni zo‘r muhabbat bilan, ajoyib misralarda ulug‘laydi:

Ekin o‘sdi yerlarda,
Bug‘doy pishdi qirlarda...
Poliz to‘la bodring,
Bog‘bon, tez uzib bering!
— Sabr qiling siz andek,
So‘yib beray handalak.

Shukur Sa'dulla yoz faslini ulug‘lash bilan kuzning ham o‘ziga xos fazilatlarga to‘laligini tabiatning oltin davri deb ta‘riflaydi, kuz faslining o‘ziga xosligini quyidagi tasvirlar orqali ochadi:

Quyosh tushar taftidan,
Qo‘rqib qishning aftidan.
Sarg‘ayadi ko‘katlar,
Barg to‘kadi daraxtlar.
Hosil yig‘ib olinar,
Qishga zamin solinar.

Shoir qish faslining ham o‘ziga xos chiroyli gashti borligini, kishilarda zavq-shavq uyg‘otishini lirik bo‘yoqlarda ko‘rsatadi:

Dala-dashtda tindi ish,
Keldi mehmon bo‘lib qish.

Qish emas, u — qorbobo,
Sovg'alari bor bobo...
Xuddi yozday, bahorday —
Iliq, kuzgi nahorday.
Qor yog'ar, kecha-kunduz,
Suv sovg'otib kiygan muz.

Shukur Sa'dulla ikkinchi jahon urushi davrida yanada barakali ijod etdi. „Sen nima qilding?“, „Ona va bola“, „Shohista“ to'plamlarini nashr ettirdi. Bu davrda shoir she'riyatida bolalar kutgan voqealar o'z aksini topganligini ko'ramiz. Mavzu rang-barangligi shoirning fikrlash doirasi kengligidan, bolalarni jon-dilidan sevishidan, ona-Vatanga cheksiz mehr-muhabbatidan dalolat berib turibdi. Buni „Sen nima qilding?“, „Bizning qahramon“, „Otliqlar“, „Mehmon qiz“, „Uning hikoyasi“, „Yetim emassan“, „Razvedkachi Kolya Kulikov“, „Shohista“ kabi asarlari misolida ochiq-oydin ko'rishimiz mumkin.

Bu she'lar ichida „Shohista“ asari alohida ajralib turadi:

Ko'k chirog'i oy so'ndi,
Barglarga shabnam qo'ndi.
Tong oqarar ohista,
Turar sakrab Shohista.

Bu misralarda shoir Shohista ismli jajji qizchanning mehnatga muhabbati, g'ayrati, bog'idagi uzumlarni qanchalik mehr qo'yib parvarishlashi, shu bilan birga, uning frontda odamxo'r yovlarga qarshi kurash olib borayotgan otasiga bo'lgan mehr-muhabbatini badiiy bo'yoqlar bilan ifodalab beradi. Shohista asaldek tovlanib pishgan uzumidan dadasiga sovg'a hozirlaydi:

So'ngra pochtaga bordi,
Dadasiga yubordi.
Dadasi botir jangchi,
Shohistaning quvonchi.

Shukur Sa'dulla „Egizak“, „Sen menga do'st, men senga do'st“, „Ulug' shahar“ (turkum), „Hovlimizning bolalari“ kabi qator she'rlarida do'stlik g'oyalarini ilgari suradi.

Shoirning juda ko'p she'rlari maktab darsliklarida, qo'l-lanmalarida uzoq yillardan beri nashr etilib kelinayotir. „O'yin“, „Lola va mushuk“, „Bahor keldi“, „Vatanim“, „Dastyor qiz“, „Ozod diyor“, „To'rt fasl“, „Qush tili“ shular jumlasidandir.

Shoir ijodida hajviy she'rlar ham bir talay: „Shalabbo“, „Anqov“, „Injiq“, „Ivirsiq“, „Bizning oyi“ kabi asarlarida shoir

dangasa, o‘z ustida ko‘p ishlamaydigan, o‘qish, izlanishni yoqtirmaydigan, injiq, ivirsiq bolalar ustidan qattiq kuladi.

„Ivirsiq“da shoir o‘yinqaroq, kun bo‘yi koptok o‘ynab, uyga berilgan vazifasini bajarish, o‘z vaqtida uyqudan turish o‘rniga qotib uxlab darsdan kech qolgan Siddiq ismli bolaning maktab o‘quvchilariga xos bo‘lmagan qiliqlarini fosh qiladi:

Daftari ochiq-sochiq,
Qolgan vazifa chala.
Soat yurar: chiq-chiq-chiq,
Yechilmagan masala.
Yana jiringlab soat,
To‘qqizga zang uradi.
„Ivirsiqjon“ betoqat —
Endi shoshib turadi.

Shukur Sa‘dulla xalq og‘zaki ijodini sevgan va undan ijodiy foydalangan shoirlardan biri edi. U „No‘xatpolvon“, „Laqma it“, „Ayyor chumchuq“, „Chol bilan bo‘ri“ kabi o‘nlab asarlarini ertaklar asosida yaratdi. Xalq ertaklarini jo‘ngina she‘rga solib qo‘ya qolmadi. Balki unga ijodiy yondashdi.

Shukur Sa‘dullaning „Komandirning boshidan kechirganlari“, „Kachal polvon“, „Aziz qishlog‘im“, „Ism qo‘yilmagan xat“ qissalari o‘zbek bolalar nasrining yaxshi namunalaridan hisoblanadi.

Shukur Sa‘dullaning g‘oyaviy-badiiy yuksak, bolalarbop asarlari umr bo‘yi kitobxonlar qalbida yashaydi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Sh. Sa‘dullaning maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga bag‘ishlangan qaysi she‘rlarini bilasiz?
2. Shoir o‘qish, mehnat, odob mavzusida qanday asarlar yozgan?
3. Sh. Sa‘dulla drama janrida qanday asarlar yaratdi?

Sulton Jo'ra

(1910 — 1943)

Sulton Jo'ra 1910- yilning 15- yanvarida Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidagi Qag'altom qishlog'ida dehqon oilasida tug'ildi. Yetti yoshida ota-onasidan yetim qolgan Sulton dastlab boshlang'ich maktabda o'qidi. U 1924- yilda Buxoroga kelib erlar pedagogika bilim yurtiga o'qishga kirdi va uni 1930- yilda bitirdi.

Sulton Jo'ra 1931—1938- yillarda Buxoro pedagogika institutining ishchi fakultetida o'qiydi. 1938—1941- yillarda Andijondagi o'qituvchilar instituti va pedagogika bilim yurtida til va adabiyotdan dars berdi.

1942- yilda Sulton Jo'ra harbiy xizmatga chaqiriladi. U dushmanga qarshi ham qurol, ham qalam bilan mavdonavor jang olib bordi. 1943- yilning 14- noyabrida Belorussiya tuprog'ida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi janglarning birida jangchi-shoir qahramonlarcha halok bo'ldi.

Sulton Jo'raning dastlabki she'rlari 1933- yilda Buxoro yosh shoirlarining „She'rlar“ to'plamida nashr etildi. Uning 1939- yilda „Fidokor“, 1941- yilda „Moskva“ she'riy to'plamlari, 1942- yilda „Iroda“ nomli pyesasi nashr etildi. Iste'dodli shoirning vafotidan so'ng 1951- yilda rus va o'zbek tillarida „Tanlangan asarlar“, tinch qurilish yillari davrida „Havorang gilam“, „Zangori gilam“, „Bruno“, „Parvoz“, „Qaldirg'och“, „Tanlangan asarlar“ kitoblari bosilib chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida yaratgan asarlarida fashist gazandalarining butun yovuzliklari ochib tashlandi, ularda yovga qarshi la'nat va nafrat tuyg'ulari davr kishilarining yuksak vatanparvarlik ruhi bilan hamohang yangradi. „To'pchi Muhammad“, „Pulemyotchi ovozi“, „Chavandoz“, „Uch og'ayni

botirlar“, „Nayzamiz“ (1941), „Qahramon Qo‘chqor“ (1942), „Jahon seni olqishlar“, „Berlin aptekasida“ (1943) she‘rlari shular jumlasidandir.

Sulton Jo‘ra kattalar uchun jo‘shqin lirik she‘rlar, yirik dostonlar yaratish bilan birga, bolalarga atab ham ajoyib asarlar yozdi.

Shoir-pedagog Sulton Jo‘ra bolalar uchun yozgan asarlarida baxtli bolalik, Vatanga muhabbat va dushmanga nafrat, mehnat ahllariga e‘tiqod tuyg‘ularini ifodaladi. Ayni chog‘da, u yaxshi va a‘lo baholarga o‘qish uchun kurashish, rostgo‘y va intizomli bo‘lish, madaniy va pokiza kiyinish, savodxon va chiroyli yozuv malakasini egallash kabi ta‘lim-tarbiyaviy masalalarni ham badiiy vositalarda talqin etdi. Bunday g‘oyalar shoirning „Yozgi yomg‘irdan so‘ng“ (1936), „Qizlar“, „A‘lo“ va „Yaxshi“ning maqtovi“, „Zangori gilam“ (1939), „Lola“, „Oy nechta?“, „Tinish belgilarining majlisi“, „Cho‘ntak“, „Sirkda“ (1940), „Qarzdor“, „Qaldirg‘och“, „Yolg‘onchi“, „Dengiz tagida“ (1941), „Sog‘inib“ (1942), „Sog‘inchli salom“, „Salom xat“ (1943) kabi asarlarida o‘z ifodasini topdi.

U o‘z asarlarida bolalar va maktab hayotini, ularning o‘qishi, ko‘cha va oilada o‘zini tutishini haqqoniy aks ettirdi. Shoir yosh kitobxonning diqqatini o‘ziga tortuvchi asarlar ijodkori sifatida tanildi.

Bolalar ilmiy-ommaviy mavzularda yozilgan san‘at asarlarini ham sevib o‘qiydilar. Sulton Jo‘raning bunday mavzudagi asarlaridan biri „Oy nechta?“dir. Bunda shoir kichkintoylarning orzu-umidlarini ona va bolalarning suhbatlari orqali ifoda etadi:

Ona dedi:

— Yotinglar endi,

Faqat bitta osmonning oyi!

Katta bo‘lgach, aylanaylarim,

Oyning o‘zin minib ko‘rarsiz.

— O‘shanda-chi, oyijon, bizga,

Katta toti¹ olib berarsiz.

„Mamatning kechirmishi“ she‘rida shoir Mamatning ichki-ruhiy kechinmalari, ishyoqmasligi, yalqovligi, to‘ngligi orqasida darslardan qoloq bo‘lib, iztirob chekishini ishonarli aks ettirgan. Mana, hamma uxlagan, ammo tanho Mamat uyg‘oq. Shoir uning ana shu daqiqalardagi qalb iztirobini, ruhan qiynalayotganligini, notinch ruhiy holatini sodda, ravon misralarda tasvirlaydi.

¹ Toti — ot.

Shoir qoloqlik sabablarini birovdan emas, balki qahramonining o‘zidan qidirtiradi va buni Mamatning o‘zini gapirtirish orqali ochadi.

Qoloqligi sababli ruhan azob chekib, qiynalib yurgan Mamat o‘jarligi, o‘zboshimchaligini tan olib, do‘stlari yordamida oyoqqa turib, endilikda astoydil o‘qishga ahd qiladi:

— Bo‘ldi... Men bas qildim yalqovlikni,
Do‘stlarimday olay bilimni.
Achchiq tajribamning o‘zi saboq,
Ol, darsxonam, ishq dilimni!
Bor kuchimni berayki, bu „yomon“
Yondashmasin menga ertadan.
Nomim Mamat bo‘lmay ketsin agar,
Va‘da qilgan bo‘lsam jo‘rttaga!

Sulton Jo‘ra qissadan hissa chiqarib, a‘lo o‘qish katta ahamiyatga ega ekanligini bolalarga uqtiradi:

A‘lo o‘qish o‘zi yuksak shuhrat,
Har shuhrating tillarda doston.

She’rda barcha tasviriy vositalar g‘oyaviy, badiiy niyatni yorqin amalga oshirishga qaratilgan. Shoir tabiat lavhalarini, go‘zal hayotiy tasvirlar vositasida qahramonning ichki holatini ochadi va ta’sirchanlikka erishadi:

Barcha uxlar...
Kumush ariqchanning
Eshitilar shildir-shildiri,
Yaproqlar ham „alla“ deb tebratar
Sirtlariga qo‘ngan oy nurin.

„Mamatning kechirmishi“da yalqovlikni tashlab, a‘lo o‘qishga mahkam bel bog‘lagan bolaning ijobiy namunasida o‘z kuchiga ishonish, nuqsonlarga tanqidiy qaray bilish g‘oyat katta kuch degan ta’lim-tarbiyaviy, pedagogik o‘git ilgari suriladi.

Ta’lim-tarbiya sohasida yozma nutq san‘atini egallash eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ba’zi o‘quvchilar grammatik mashqlar bilan jiddiy shug‘ullanmasligi, badiiy adabiyotni kam o‘qishi natijasida yozma ishlardan oqsaydilar. Chiroyli yozuv qoidalarini buzib, xunuk xat yozishdan tashqari, turli xatolarga yo‘l qo‘yadilar. Pedagog-shoir Sulton Jo‘ra ta’lim-tarbiya ishidagi bunday nuqsonlarni tugatishda o‘quvchilarga yordam berish maqsadida „Kimning xati chiroyli?“, „Tinish belgilarining majlisi“, „Harflar paradi“ she’rlarini yozdi.

„Kimning xati chiroyli?“ she’rida bolaning sog’lom, baquvvat bo’lib kamol topishida, yozuvining go’zal bo’lishida partada to’g’ri o’tirish qoidasiga qat’iy rioya qilish katta ahamiyatga ega ekanligini ham uqtirib o’tadi:

O’tirishim to’g’ri, soz,
Qoidaga juda mos.
Ko’kragimni men sira,
O’ltirganim yo’q tirab!
Chiroyli yoz, yozsang xat!
Chunki bu ham zo’r san’at...

Shoir ijodiy faoliyatida „Tinish belgilarining majlisi“ she’ri katta ahamiyatga ega. She’rda o’zbek tilining eng muhim qoidalari — tinish belgilarining vazifalari bolalarga mos ravishda, jonlantirish kabi badiiy tasvir vositasi orqali ifoda etiladi. Unda har bir tinish belgisi jonlantirilib, qo’llanishiga mos tarzda gapirtiriladi va o’ziga xos joyiga qo’yiladi. Bu holat kitobxonda aniq tasavvur hosil qiladi va shoirning pedagogik, badiiy mahoratini egizak holda namoyish qiladi.

Shoir she’rda o’xshatishdan ham ustalik bilan foydalanib, undov belgisini mirzaterakka, nuqtani koptokka; so’roq belgisini o’roqqa, zirak taqqan quloqqa, vergulni kichik to’qmoqqa, qo’shtirnoqni qiziqchilarga, tireni gugurtga o’xshatib, shoirona tasvirlaydi. Gapda esa nuqta „fikrlarning stansiyasiga“, vergul „fikrlarning razyezdi“ (to’xtab uchrashadigan joy)ga o’xshatiladi. Bunday o’xshatishlar tinish belgilari qoidasini oson o’zlashtirishga yordam beradi.

So’roq belgisi:

Uqdingizmi? Yetadimi? Bormi savol?
Yoki o’zim so’rayinmi sizdan savol?

Vergul:

Gar undalma gapda kelsa qoq o’rtada,
Uning ikki yonboshida men jo’rttaga,
„Qani endi undalmaxon, qochib boq-chi“ —
Deb bo’lurman yubormayin unga soqchi,
Gar undalma gap so’ngida kelsa, u choq,
Undan oldin qo’yilarman, tushun o’rtoq!

Qo’shtirnoqlar:

Mana rais: — „Vaqt tamom, to’xtangiz!“
Deb qoldi-ku, mayli, endi yo’q gapimiz.

Tire:

Biroq shartim — so’z qolmasin o’lda-jo’lda.

Ko‘rinib turibdiki, shoir tinish belgilarining xususiyatlarini tasvirlabgina qolmay, unga muvofiq misollarni ham she‘riy yo‘l bilan ko‘rsatgan. Shuning uchun bu she‘rni ko‘rgazmali she‘r deyish va undan darslarda ijodiy foydalanish mumkin.

„Yolg‘onchi“ dostonida bolalarni rostgo‘y bo‘lishga, yaxshi va a‘lo o‘qishga chaqiriladi. Doston qahramoni No‘mon maktabda ta‘lim-tarbiya qoidasini buzuvchi, o‘qituvchi va ota-onasiga nisbatan hurmatsizlik qiluvchi bola sifatida gavdalanadi. Shoir, No‘mon qoniqarsiz o‘qishiga qaramay, o‘zini tuzatish o‘rniga o‘qituvchiga zarda qilishi, yolg‘on gapirishi, o‘jarligi, dars tayyorlamasligi va ishyoqmasligini turli hayotiy parchalarda juda ishonarli tasvirlaydi. Chunonchi, No‘mon o‘qituvchi yozib bergan xatni yirtib tashlab, „2“ baholarini yashirib, o‘zini a‘lochi qilib ko‘rsatib, beodobligini fosh etadi.

No‘mon o‘qituvchi va ota-onasi ta‘sirida butun kamchiliklarini anglab yetadi, yaxshi o‘qishga va‘da beradi va va‘dasining ustidan chiqadi. Doston o‘z kamchiliklarini anglab, o‘qishga astoydil berilgan No‘monning ijobiy xatti-harakatini ulug‘lash bilan tamomlanadi.

Sulton Jo‘raning „Havorang gilam“ ertagidagi qahramon Rahimdir. U o‘tmishda og‘ir kulfatlarni boshidan kechiradi.

Rahim zindondan qochib, uyiga kelsa, na xotini, na qizi bor. Uning xaroba uyini shoir:

Uy o‘rnida bir devor!
Atrofi o‘t — tikanzor, —

deb tasvirlaydi. G‘azabda yongan Rahim zulmkorlarga qarshi kurashga bel bog‘laydi. Ertakda shoir asar qahramoni Rahimning hayoti haqida hikoya qilar ekan, uning e‘tiborga loyiq eng muhim belgisini — xalq bilan chambarchasligini ko‘rsatadi.

Dostonda yovuzlarga qarshi bir tan, bir jon bo‘lib kurashgan xalq ozodlikka chiqadi, zulmkorlarni tag-tugi bilan yo‘q qilib, baxtli hayotga erishadi. Shoir „mozorday jimjit“, „qushlar uchsa qanoti, inson yursa oyog‘i“ kuyadigan bepoyon dasht-cho‘llarda endi yangi hayot qaynayotganini tasvirlab, bularning hammasi Rahimlarning ijodiy mehnati tufayli yuz berganligini bolalarga hikoya qiladi:

Cho‘l o‘rnida bog‘-bo‘ston,
Rang-barang bir guliston...
Qo‘ng‘iroqday shalola,
Oy kabi nurli dala...
Daryoni qilib qamal,

O'tkazishgan zo'r kanal...
Xullas, go'yo bu — sara
Va ajoyib manzara
O'xshardi boqqan sari
Gilamchaki — zangori!..
Ko'rdi: ko'm-ko'k keng dala,
Unda ishlar bir gala
Son-sanoqsiz er-xotin,
Ekardilar zar-oltin...

Xalq ommasining mehnati tufayli ajoyib shaharlar, cho'l o'rnida bo'stonlar yaratilishini tasvirlash orqali shoir kattalar mehnatiga bolalarning havasini oshiradi.

Sulton Jo'ra „Sog'inchli salom“ she'rida Vatanga muhabbat, dushmanga nafrat hislarini va g'alabaning muqarrarligini tasvirlaydi. Shoir „guli g'unchalari“, „oltin yulduzchalari“, „girgitton qizchalari“ga sog'inchli salom yozar ekan, ularga nemis bosqinchilarining yovuzliklari va vahshiyliklari, insoniyat boshiga solgan azob-uqubatlari, jabr-zulmi, fashistlar vayron qilgan joylardagi xalqning og'ir ahvoli, yosh bolalarning ayanchli taqdiri haqida hikoya qilib beradi. Shoir urush va uning dahshatlarini, xalqning azob-uqubatlarini o'z ko'zi bilan ko'rib, boshidan kechirgan bir kampir tilidan so'zlab, voqeaning ta'sirchanligini, bolalar ongiga tez, oson yetib borishini ta'minlaydi. Kampirning qalbi dardga to'la. G'am, alam, qasd uning butun vujudini egallab olgan. Uning so'zlari orqali fashistlar tomonidan otib o'ldirilgan qizi va nevarasining fojiasigina emas, umuman dushmanning yovuzligi, rahm-shafqatsizligi ro'yirost ochib berilgan:

Ko'zim ochsam ne ko'ray:
— Voy! „Qo'rqinchli manzara“,
Ko'krigidan qon oqib,
Yerda yotar Varvara...
Fashist jallod nayzasin
Sanchibdi ko'krigidan,
Bolaning hali yoshi
Ketmagan kiprigidan,
Bir tomonda onasi,
Bir tomonda bolasi,
Qon ichida yotibdi.
E voh, har ikkalasi!..

Urush dahshatlarining kichik bir parchasini yuqoridagiday tasvirlash bilan shoir bolalarning murg'ak dilida urush olovini

yoquvchilarga nisbatan kuchli nafrat tuyg'ularini qo'zg'atadi. Ular qalbida tinchlik, do'stlik, baxtiyorlik haqidagi ulug' maqsad, buyuk orzu hislarini uyg'otadi.

Obod qishloqlarni vayron qilgan, begunoh kishilarning umrini xazon qilgan fashistlardan qasos olishga bel bog'lagan g'azabkor otaning hayqirig'i tubandagi misralarda zo'r mahorat bilan tasvirlangan:

Ana shu Varvaraday
Qancha yosh bolalarni,
Bolalik bo'stonida
Ochilgan lolalarni
Halok etgan peslardan —
Shu jallod fashistlardan
Jon uchun jon olaman,
Qon uchun qon olaman.
Xullas, fashist yovlarni
Tor-mor etib batamom
So'ngra, jigarbandlarim,
Yoningizga qaytaman!..

Shoir his-hayajonni oshirishda xalq og'zaki ijodidan o'rinli foydalangan:

Hay, janubga uchgan qush,
Kel, yonimga bir pas tush!
Qizlarimga xat beray,
Andijonga qarab uch!

Pedagog-murabbiy va jangchi-shoir Sulton Jo'ra o'zbek bolalar adabiyotining xazinasiga o'zining ana shunday qimmatbaho asarlari bilan munosib hissa qo'shgan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoirning tarjimai holi haqida nimalarni bilasiz?
2. „Mamatning kechirmishi“ she'ridagi Mamat obrazining tarbiyaviy ahamiyati qanday?
3. S. Jo'raning vatanparvarlik mavzusida yozilgan asarlaridan qaysilarini bilasiz?

Hakim Nazir

(1915 — 2008)

Hakim Nazir o‘zbek bolalar nasrining otaxon ijodkorlaridan, kichkintoylarning sevimli adiblaridan biridir. U bolalar uchun o‘ndan ziyod qissa, roman, pyesa, son-sanoqsiz hikoyalar yaratdi. „So‘nmas chaqmoqlar“, „Yonar daryo“, „Kenjatoy“ qissalari, „Lochin qanotlari“ romani, o‘nlab hikoyalari ko‘pgina xorijiy tillarga tarjima qilinib, chet ellarda ham o‘z o‘quvchisini topdi.

Zahmatkash adib 1915- yilda Toshkent shahrida mahsido‘z-kosib oilasida dunyoga keldi. Onasi Malika otinning maktabida boshlang‘ich ma‘lumot olgandan keyin, poyabzal fabrikasiga kirdi, shu bilan birga kechki ishchilar dorilfununi (industrial texnikum)da o‘qishni davom ettirdi.

Hakim Nazir bolaligidan kitobxonlikka juda berilgan, gazeta va jurnallarda bosilgan asarlarni chanqoqlik bilan o‘qib chiqardi. Undagi o‘qish-yozishga bo‘lgan qiziqish uni hozirgi „Tong yulduzi“ gazetasi tahririyatida ishlashga olib keldi. 1934 — 1935-yillardan dastlabki hikoya, ocherklari gazetada, „Yosh kuch“ jurnalida bosilib chiqdi. Bular havaskorlik mashqlari edi. Adib jiddiyroq asar yozish uchun hayot taassurotlaridan tashqari chuqur nazariy ma‘lumot ham zarur ekanligini angladi. Kunduzi tahririyatlarda ishlab, kechki Toshkent davlat pedagogika institutida o‘qidi va til-adabiyot fakultetini muvaffaqiyatli bitirdi. Biroz vaqt o‘qituvchilik qildi. Adabiy ishga astoydil berildi. 1942- yildan boshlab o‘n bir yil davomida O‘zbekiston radio qo‘mitasida bo‘lim boshlig‘i, bosh muharrir bo‘lib ishladi. So‘ng Badiiy adabiyot nashriyatida bosh muharrir, O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasida kotib, adabiy maslahatchi vazifalarini bajardi. Mazkur vazifalarni yozuvchi ijodiy ish bilan qo‘shib olib bordi.

Qunt, chidam bilan o‘z ustida ishlashi, tinimsiz ijodiy izlanishi tufayli Hakim Nazir bolalar yozuvchisi sifatida kitobxonlarga tanildi. 1940- yilda „Kenja“ (yangi nomi „Quyosh qachon tutiladi?“), 1946- yilda „Salim ota“ nomli hikoyalari respublika tanlovlarida sovrindor bo‘ldi. 1951- yilda esa rus tilida chiqqan „Мальчики из кишлака“ hikoyalar to‘plami Moskvada bo‘lib o‘tgan tanlovda mukofot oldi.

Sevimli yozuvchimizning ijod yo‘liga sinchiklab nazar tashlasak, uning dastlabki ijodiy izlanishlari hikoyachilikdan boshlanganini ko‘ramiz. Uning birinchi kitobi „Qishloqdagi jiyanlarim“ ham hikoyalardan jamlangandir. Hikoya janri yozuvchi bilan yosh kitobxonlar olamini birlashtirishda bamisoli bir ko‘prik bo‘ldi. Bu ko‘prik orqali Hakim Nazir bolalarning boy, go‘zal, quvnoq, ajoyibotlarga to‘la dunyosiga kirib bordi. Bir-biridan ta’sirli, bir-biridan o‘qimishli, bolalarcha jonli hikoyalari dunyo yuzini ko‘rdi. Bular da kichkintoylarning quvonchlarga to‘la turmushi, his-tuyg‘ulari, o‘qishi, xulq-odobi, kattalarga hurmati, mehnatga munosabati, milliy qadriyatlar o‘z badiiy ifodasini topdi. Hikoyalarida yozuvchining kichkintoylar yoshi, saviyasi va ruhiyatini ko‘rsatishga alohida e’tibor bergani ko‘rinib turadi. „Qishloqdagi jiyanlarim“ (1948), „Besh baho“ (1955) „Cho‘l havosi“ (1958), „Yaxshi ism“ (1962), „Meni taniysizmi?“ (1963), „Bolajonlarim“ (1964) nomli hikoyalar to‘plamlari birin-ketin e’lon qilinib, bolalar va o‘smirlarning ma’naviy mulkiga aylandi.

Hakim Nazirning ko‘pgina hikoyalari bog‘cha yoshidagi yoki endigina birinchi sinfga qadam qo‘ygan bolalar hayotini aks ettirishga bag‘ishlangan. Buni adibning „Bir og‘iz so‘z“, „Rasmlı kitobcha“, „Davronning qushchasi“, „Qaysargina ukam“, „Yaxshi ism“, „Ikki o‘rtoq“, „Bulbul“, „Qanddon“, „Iгна“, „Bir tup g‘o‘za“ kabi hikoyalari misolida aytish mumkin. Bu hikoyalarda bolalar o‘rtasidagi o‘zaro do‘stlik, axloq-odob, a’lo o‘qish, jamoat ishlarida faollik ko‘rsatish, kattalarning yumushlariga ko‘maklashish, qushlar va jonivorlarga g‘amxo‘r bo‘lish, orzu-umidlar qanotida yashash va boshqa masalalar aks etganini ko‘ramiz.

Bolalarda orzu-umid, yaxshilik sari intilish kattalarga nisbatan kuchliroq bo‘ladi. „Yaxshi ism“ hikoyachasida adib xuddi shu to‘g‘rida so‘z yuritadi.

Shoira endigina birinchi sinfga qadam qo‘ygan. U hali maktab qonun-qoidasini yaxshi bilmaydi. Shuning uchun qizcha maktab

o'qituvchisi Zuhra yulduziga raketa uchirilganligi to'g'risidagi axborotni gazetadan o'qib berganida butun sinfni boshiga ko'tarib:

— Topdim! Topdim! Topdim! — deya ovozining boricha baqirib yuboradi.

Ayon bo'lishicha, kecha Shoiraning onasi unga singilcha tug'ib bergan bo'lib, chaqaloqqa nima deb ism qo'yish muammo bo'lib turgan ekan. Shoirada havas yaxshi, niyat kuchli. Unga raketa va, ayniqsa, Zuhra yulduzi yoqib qoladi. Shu onda singilchasiga Zuhra deb ism berish fikri tug'iladi. Bu haqda u butun sinfga so'zlab beradi.

„Yaxshi ism“ning ahamiyati shundaki, o'quvchining Shoiraga, tanlagan ismga, qudratli texnikaga, shirinsuxan muallimaga va otaga bir umr havasi keladi.

Bolalarga har taraflama to'g'ri ta'lim-tarbiya berish, tushuntirish, o'rgatish, ularda o'qish va mehnatga ko'nikmalar hosil qilish kattalarga bog'liq. Kichkintoylarning otaxon adibi „Bulbul“ hikoyasida bu masalaga katta e'tibor beradi. Ona tabiatga, qushlarga mehribonchilik qilish g'oyasi bu asarning asosini tashkil etadi.

Qobiljon qushlarni ehtiyot qilish, e'zozlash kerak ekanligini, ularni urish, ozor berish yomonligini tushunib yetmaydi. Shu sababli qo'shni hovliga kelib sayragan bulbulni kesak otib urmochi bo'ladi.

Olim aka ishdan qaytganda Qobiljon qo'shnilarnikiga bulbul kelganidan xabar beradi:

— Dada, dada! — dedi u ko'zini katta-katta ochib, — nega bizning bog'ga bulbul kelmaydi-ya?

— Qo'rqadi, — dedi dadasi.

— Nimadan qo'rqadi? — dedi u ajablanib.

— Sendan! — dedi dadasi.

— I-ya, nega endi mendan qo'rqadi?

— Axir kesak otsang, u mayib bo'ladi-da! Bu ishing yaramaydi, deb aytib edim-ku.

Qobiljon indamay, o'ylanib qoldi: endi nima bo'ladi? Rostdan ham bulbul uning bog'iga hech kelmasmikan-a?

— Kesak otmasam keladimi, dada? — dedi oxiri Qobiljon.

— Albatta, keladi, — deb ishontirdi dadasi.

— Bo'пти! — dedi Qobiljon va shu paytdan boshlab qushlarga kesak otmaydigan bo'ldi.

Adibning maktab yoshidagi kichik bolalarga yozgan juda ko‘p hikoyalari kitobxonni ona yurtni sevishtga, mehnatkash bo‘lishga, mehnat ahlini, ota-onani e‘zozlashga, kasb-hunar egasi bo‘lishga chorlaydi. „Bir tup g‘o‘za“ hikoyasida yosh qahramonlarning xalq boyligiga bo‘lgan munosabatlari g‘oyat hayotiy detallar, jonli, qiziqarli voqealar asosida ifoda etiladi.

Muallif hikoyada qahramonlar xususiyatiga alohida e‘tibor beradi. Abdusamad cho‘rtkesar bola. Goho ba‘zi gaplarni shartta aytib yuboradi (sigirni qidirib yurganda Qoraboy akaga qilgan muomalasini esga oling). Karim sofdil, to‘g‘ri bola. Shu bilan birga, serharakatligi bilan boshqalardan ajralib turadi. Bu holni biz Karimning xatti-harakatlari, qiliq, odatlari, so‘zlari, o‘rtoqlari bilan munosabatlarida ko‘ramiz.

Muallif „Qishloqdagi jiyanlarim“ to‘plamidagi „Valijonning dadasi“ hikoyasida bolalarning jangchilarga hurmat va muhabbatini tasvirlaydi. Buni ikkinchi jahon urushidan qahramon bo‘lib qaytgan Valijonning dadasini butun qishloq ahli zo‘r hurmat va katta tantana bilan kutib olganini ko‘rsatish orqali ochadi.

„Boshqo“ hikoyasi bolalarning o‘qishdan bo‘sh vaqtlarida ota-onalarga yordam berishlarini Azimjon, Mamat, Salimjon, Toshtilla obrazlarida gavdalantiradi.

„Jiyanimning toychasi“ hikoyasi kitobxonni qishloq bolalarining xarakterlari va hayoti bilan tanishtiradi. Mahmudjon bilan Omonning otasi paxtadan mo‘l hosil olish uchun kim o‘zishga kirishadi. Bolalar o‘z otalarining g‘olib chiqishi uchun kuyib-pishib harakat qiladilar. Mahmudjon jonidan aziz toychasini aravaga qo‘shib, paxta tashishga kirishadi. Bu bilan yozuvchi qishloq bolalarining o‘ziga xos xususiyatini yaratadi. Kichik bir parcha orqali katta bir voqeani — bolalarning ulug‘ ishlarga qo‘l urganligini haqqoniy ko‘rsatadi.

Hakim Nazirning aksariyat asarlari, yuqorida ko‘rganimizdek, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga bag‘ishlangan. Uning jami kitoblari 50 dan ortiq. Shulardan 7 tasi bolalar va o‘smirlar uchun yozilgan qissalar. Muallifning birinchi qissasi — „Ko‘korol chiroqlari“da urushdan keyin qishloq hayotida yuz bergan qiyinchiliklarni yengishda ota-onalariga ko‘maklashgan bolalar haqida, ularning mehnatda chiniqishi, do‘stlikning sinalishi aks ettiriladi. Bu qissani muallif kitobxonlar talabi asosida qayta ishlab, „So‘nmas chaqmoqlar“ nomi bilan nashr ettirdi.

Hakim Nazirning „Yonar daryo“ qissasi o‘zbek bolalar adabiyotining keyingi yillardagi katta yutug‘idir. „Gazqaynar“ manzarasini yorqin bo‘yoqlarda gavdalantirgan bu asarda o‘sha davrda Qizilqum sahrosi kishilarining jasorati, jo‘shqin hayoti, qahramonligi hamda bir-biriga chin mehribonligi tasvirlanadi, shuningdek, oiladagi bola tarbiyasi, bunda ota-onaning tutgan o‘rni ko‘rsatiladi. Asarda voqea o‘n ikki yoshli o‘quvchi Damir tilidan hikoya qilinadi. Bundan ikki yil avval otasi vafot etib, singlisi Popuk ikkovi onasining qaramog‘ida qolishgan. Ko‘p vaqtlari ishda o‘tadigan ona bolalar tarbiyasiga kam e‘tibor bergan. Damir esa keksa buvisining o‘ta mehribonligi, yumshoqligi tufayli o‘yin-qaroq, o‘qishga kamhafsala, o‘jar bo‘lib qolgan. Natijada, u onasiga bo‘yin egmaslikka harakat qiladi.

Damirlarning uzoq qarindoshlari Sulton amaki ularning uylariga tez-tez kelib turadi, shuning uchun bolalar unga o‘rganib qolishgan. Keyinchalik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Damir xarakterida iz qoldirgan ikkinchi muhim voqea uning Qizilqumga safari bo‘ladi. Bu uning ko‘z o‘ngida yangi olam ochadi, uni mehnat quchog‘ida chiniqtiradi.

Gazchilarning „G‘ildirab yuradigan posyolkasi“, „Cho‘pon boboning boshchiligida“ ochilgan „Mo‘jiza quduq“, bemorligiga qaramay Sulton amaki ko‘rsatgan fidokorlik, umuman, gazchilarning afsonaviy qahramonligi Damir ruhida keskin burilish yasaydi.

Yozuvchining „Kenjatoy“ qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bo‘lib, o‘smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg‘usini tarbiyalashga xizmat etadi.

„Tohir-Zuhra qissasi“ni olsak unda bosh muammo hayotga qadam qo‘yayotgan balog‘at pallasidagi o‘spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug‘ilgan ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan, yoniq iztiroblari tasviriga keng o‘rin berilgan.

„Dadamni topib beringlar“ qissasida bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik kichiklar nazari orqali o‘tkazilib, ularning ongi va ruhiyatiga yetkazilgan salbiy ta‘siri badiiy tahlil etilganini ko‘ramiz va yosh qahramonlar bilan birga iztirobga tushamiz.

Hakim Nazir so‘nggi kitobini „Oq fotiha“ deb atadi. Bu xotira-qissa bo‘lib, bolalik sarguzashtlariga bag‘ishlangan. Muallif

bezovtalik, g'ulg'ula-hayajonlarga to'la bolalik chog'lari, ko'rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun chuqur va samimiy minnatdorchiligini izhor etadi.

Hakim Nazir 1973- yilda „Lochin qanotlari“ romanini yaratdi. Bunda urushga ketgan ota-onalarning o'rnini bosgan O'ktam, Umri va boshqa yosh vatanparvarlar timsollari gavalantirildi. Romanni jamoatchilik iliq qabul etdi. Tadqiqotchilar „Lochin qanotlari“ romani o'zbek bolalar adabiyotida deyarli qo'l urilmagan mavzu —urush yillari kichkintoylarning buyuk g'alabaga qo'shgan hissasini ko'rsatishga bag'ishlangan yirik asar sifatida qimmatlidir, deb yozadilar.

Yozuvchining „Chiranma g'oz — hunaring oz“ nomli pyesasi ko'p yillar davomida yosh tomoshabinlar teatri sahnasida qo'yildi.

Muallifning 24 ta kitobi rus tiliga, 12 ta kitobi qozoq, qirg'iz, turkman, gruzin, arman, belorus, latish, eston va boshqa tillarga tarjima qilingan. Qator hikoyalari nemis, fransuz, ispan, bulg'or, chex, mo'g'il kabi tillarda e'lon qilingan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Hakim Nazirning maktabgacha ta'lim va kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlangan qaysi asarlarini bilasiz?
2. Hakim Nazir mehnat, odob mavzulariga bag'ishlangan qanday qissalar yozgan?
3. Shoir o'z asarlarida bolalarni nimaga chaqiradi?

Po'lat Mo'min

(1922 — 2004)

Bolalarning sevimli shoiri Po'lat Mo'min yoshligidanoq adabiyotga havas qo'ydi. U Toshkent pedagogika bilim yurtida o'qib yurgan vaqtida adabiyot to'garagiga faol qatnashdi. Adabiyotni qunt bilan o'qidi, o'rgandi. O'rta ma'lumot olgach, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining o'zbek tili va adabiyoti fakultetiga o'qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomladi, aspiranturada o'qidi, maktablarda o'qituvchilik qildi. So'ngra O'zbekiston davlat nashriyotida ishladi. Po'lat Mo'min qayerda ishlamasin, doimo adabiyotga muhabbat bilan qaradi, uni qunt bilan mutolaa qildi, o'rgandi. Kichik-kichik she'rlar yoza boshladi. 1944- yilda „Bahorga sayohat“ nomli birinchi she'ri bosilib chiqdi. Birinchi she'rlar to'plami esa 1949- yilda „Sayrang, qushlar“ nomi bilan nashr etildi. Kitob adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi. To'plamdan munosib o'rin olgan „Sayrang, qushlar“, „Obod o'lkam“, „Haykal“, „Alla va Jalla“ (*ertak*) singari asarlari mazmundorligi, qiziqarliligi bilan kitobxonlarning e'tiborini o'ziga jalb etdi.

Bolalarga atab ijod etish, bu sohada muvaffaqiyat qozonish uchun qobiliyat va istakning o'zigina yetmaydi. Belinskiy ta'rifi bilan aytganda, bolalar yozuvchisi bo'lib tug'ilish kerak. Bu bolalar yozuvchisi mohir pedagoglarday bola qalbining bilimdoni bo'lsin, nozik ta'b egasi, go'dak tabiati va psixologiyasining bilimdoni, mehribon va bolajon, kamtarin va samimiy, bolalarcha soddadil ham dono bo'lsin, degan mazmunni taqozo etadi. Biz Po'lat Mo'min ijodida ana shunday oliyjanob xususiyatlar mujassamligini his etamiz. Shoir butun umrini bolalar orasida o'tkazib kelmoqda. U o'z yosh kitobxonlarining o'y-fikrlarini, orzu-umidlarini yaqindan biladi. Ularning dillaridagini tillarga chiqara biladi.

Shoirning tinimsiz ijodiy mehnati tufayli „Hunardan unar“, „To‘g‘ri o‘sgan gul bo‘lar“, „Aql qayerda bo‘lar?“, „O‘rinbosarlar“, „Oltin nay“, „Bir yarim Karim“, „Endi adashmaydi“, „Barcha bola do‘st bo‘lsa“, „Rahmatga rahmat“, „Gazpolvon ertak aytar“, „Chang yutar botir“, „Do‘sting qancha ko‘p bo‘lsa“, „Oftob va odob“, „Yaxshilarga o‘xshasam“, „Bu juda soz“, „Eson va omon“, „Oltmish olti oltin qo‘l“, „Ustozlar izidan“, „Bolalarning baxti kulgan“, „Bir yuz bir oltin qo‘l“ she‘riy to‘plamlari: „Chanoqvoy bilan Qovoqvoy“, „Bahodirning botirligi“, „Oq fil yo‘qoldi“, „Suqatoy-konfetvoy“, „Ona bolam deydi“ kabi ertaklari, pyesalari yuzaga keldi. Bu kitoblarga kirgan eng yaxshi she‘r va qo‘shiqlari, doston va ertaklari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo‘lib qo‘shildi, uni boyitdi. Bu asarlardan bir qanchasi jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganki, bu faqat shoirning emas, balki o‘zbek bolalar adabiyotining ham yutug‘i, obro‘si hisoblanadi.

Kimda-kim a‘lo va yaxshi baholarga o‘qish uchun astoydil intilsa, harakat qilsa, zahmat cheksa, shubhasiz, u maqsadga erishadi, samarali bilim oladi. Agar bu intilish jismoniy mehnat bilan qo‘shib olib borilsa, yanada muvaffaqiyatli bo‘ladi. Po‘lat Mo‘min ta‘lim va jismoniy mehnatga bag‘ishlangan she‘rlarida mehnat va mehnatsevar bolalar haqida fikr yuritadi. Ba‘zan ishyoqmas, dangasa, yalqov o‘quvchilarni tanqid qiladi, ularning kamchiliklarini ochib tashlaydi. Masalan, „Besh oldim, besh!“ degan she‘rini olaylik. Asar qahramoni uzoq vaqt past bahoga o‘qib yuradi, fanlarni ko‘ngildagidek o‘zlashtira olmaganligidan do‘stlari, ota-onasi va o‘qituvchilar oldida o‘zini gunohkordek his qiladi. O‘quvchi bunday qiyin ahvoldan faqat ko‘proq dars tayyorlashi, kitob o‘qishi bilan qutulib ketishi mumkinligiga ham ishonmaydi. Nima bo‘ladi-yu, bir kuni u uyga berilgan topshiriqni qayta-qayta o‘qiydi, dars va kitobdan boshqa hech narsani o‘ylamaslikka harakat qiladi. Natijada ertasi kuni „besh“ baho oladi. Shu-shu bola kitobni sevib qoladi. Qunt qilish, berilgan topshiriq ustida ko‘p mehnat qilish lozimligini tushunib yetadi. O‘zidagi bunday ijobiy o‘zgarishdan xursand bo‘ladi. Boladagi bu quvonch va hayajonni shoir yosh kitobxon ruhiyatiga mos ravishda chizib beradi:

Shunday qilib, do‘stlarim,
Aytsam yurak so‘zlarim,
Yurishib qoldi ishim,
Ko‘payib ketdi „ besh“im.

Bolalar shoirining „Tuganmas kon“, „O‘qituvchi baho qo‘yganda“, „Ko‘chalarni to‘ldirib“, „Sizga nima bo‘ldi, o‘g‘il bolalar?“, „Yuqumli „2“lar“, „Bilsa bo‘lar ekan-ku!“, „Sentabrdan kim sevinar?“ kabi she‘rlari ham a‘lo va yaxshi o‘qish uchun intilayotgan, harakat qilayotgan bolalar to‘g‘risida yozilgandir.

Ba‘zan o‘quvchi-yoshlar orasida mug‘ambir-u pismiq bolalar ham topilib qoladi. Shoirning „Qo‘l ko‘tarib qo‘lga tushdi“ degan asari ana shunday bolalarga bag‘ishlangan. Asar qahramoni aslida dangasa, ishyoqmas, qoloq o‘quvchi. U buni o‘qituvchisiga sezdirmaslik uchun har kuni dars paytida „Men aytaman, deb ko‘taradi qo‘l“. O‘qituvchi esa bolaning bunday mug‘ambirligini sezmaydi, u darsni yaxshi o‘zlashtiribdi, deb undan so‘ramaydi. Oxiri bir kuni „Mayli, ayta qol“ deydi. Shunda haligi bola savolga javob bera olmay, o‘qituvchi va o‘rtoqlari oldida izza bo‘ladi:

Darvozasiga
Urilganday gol
Qo‘lga tushgandi
U ko‘tarib qo‘l.

Shoir she‘rlarida kichkintoylarning jismoniy ishga intilishlari ham yaxshi ochib beriladi. Uning „Oftob chiqdi olamga“, „Yer chopildi — javob topildi“ she‘rlari fikrimizning dalilidir. „Oftob chiqdi olamga“ asarida u xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalangan. She‘rda bolalarning harakati, urinishi, kattalar ishiga ko‘maklashishi nihoyatda ta‘sirli va shirali ifodalangan.

Po‘lat Mo‘min haqiqatan ham oftob — bu olam-olam quvonch, shodlik, mehnat, yashash, yasharish ramzi ekanligini kichkintoy bolalar timsoli orqali yanada yorqinroq, ta‘sirliroq aks ettirishga harakat qiladi:

Oftob chiqdi olamga,
Chopib bordim dalamga,
Dadam ko‘chat ekardi,
Salom berdim dadamga.

Po‘lat Mo‘minning „Yer chopildi — javob topildi“ asarida mehnatdan zavqlanish tuyg‘usi yorqin ifodalangan. Asar qahramoni dastlab uyga berilgan topshiriq — misollarni ishlay olmaydi. Shunda u jismoniy mehnat qilishga kirishadi — yer chopadi, terlab-pishadi. Natijada ko‘ngli yorishadi, fikri oydinlashadi. Uyga berilgan misollarni ham yechadi, yerni ham chopadi.

Barcha savolga
Javob topildi.
Shu bahonada
Yer ham chopildi.

Po‘lat Mo‘minning „5“ baho qo‘shig‘i“, „Xursandmisiz?, Xursandmiz!“, „Sentabrim“, „Uch baho — puch baho“ singari qo‘shiqlari o‘qish, ilmi bo‘lish mavzusiga bag‘ishlangan. O‘z ustida ko‘p ishlash, kitob o‘qish, dars qoldirmaslik „a‘lo“ o‘qishning mustahkam noydevori ekanligini shoir „Uch baho — puch baho“ qo‘shig‘ida yoritib beradi. Onalarni, keksalarni hurmat qilish, e‘zozlash („Achom-achom buvijon“, „Mehribonim onajon!“), o‘zaro hurmat, do‘stlikni joyiga qo‘yish („Bir jahon bolalarmiz“), har bir shodiyona, bayramlarni zo‘r tayyorgarlik bilan kutib olish, chevarlik kasbini bolalikdan bilib borish („Ko‘ylagim“) mavzulariga bag‘ishlab shoir o‘nlab qo‘shiqlar yaratganki, bunday qo‘shiqlar bolalarning jon-dilidir.

Po‘lat Mo‘min axloq va odob kuychisi hisoblanadi. Bu masala ko‘proq uning „Birovlar“, „Bir odamning afsusi“, „So‘zi shunaqa — o‘zi shunaqa“, „Behzodni bilasizmi?“, „Ulg‘aydimi aqlingiz?“, „Qo‘ling oltin — yo‘ling oltin“, „Birinchi bo‘l, birinchi!“ kabi she‘r va qo‘shiqlarida ochib beriladi.

Po‘lat Mo‘min „Alla bilan Jalla“, „Ziyrak fil va ziqna baqqol“, „Har kimniki o‘ziga, oy ko‘rinar ko‘ziga“, „Unutgan o‘g‘il“, „Oltin nay“, „Dono bola“, „Bilganni qari — bilmaydi pari“ singari ertak, dostonlarida xalq og‘zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangani ko‘rinib turadi.

Po‘lat Mo‘min dostonchi shoir sifatida ham juda qadrlidir. Uning „Oltin nokli bog‘“, „Ko‘cha — ko‘pchilik uchun“, „Eh, rosa shirin ekan!“, „Xolning jiyron velosipedi“, „Ko‘ngil istar yaxshilik“ degan poemalari allaqachon kichkintoylarning sevimli asarlariga aylanib ketgan. Shoirning dostonlarida bolalar o‘rtasidagi do‘stlik, birodarlik, o‘qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik kabi masalalar ilgari surilgan. Bolalar hayotida sodir bo‘ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo‘yoqlarda, qiziqarli lavhalarda chizib berilgan. Bir so‘z bilan aytganda: maktab o‘quvchilarining hayoti zavq-shavq bilan tasvirlanadi.

Po‘lat Mo‘min o‘zining ertak-pyesalari bilan ham yosh kitobxonlar o‘rtasida shuhrat qozondi. Uning „Qovoqvoy bilan Chanoqvoy“, „Suqatoy-konfetvoy“, „Ona bolam deydi, bola onam

deydi“ nomli fantastik ertak-pyesalari uzoq vaqtlardan beri bolalarning quvonchiga quvonch qo‘shib kelayotir.

Qovoqvoyning dangasaligi, lapashangligi, erkaligi, tantiqligini o‘tkir kulgi ostiga oluvchi va Chanoqvoyning bilimdonligi, donoligi va mehribon do‘stligini ulug‘lovchi „Qovoqvoy bilan Chanoqvoy“ bolalarni yaxshilikka da‘vat etadi.

Bu asardagi yaxshi fazilatlar dramaturgning boshqa bir ertak-pyesasi „Suqatoy-konfetvoy“da ham ko‘ringan. Tematika va g‘oyaviy yo‘nalishi, uslubi jihatidan bu ikki asar bir-biriga yaqin. Unda ham ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug‘lanadi. Voqea Bilim xola, Janjal xola, Qurt o‘rtasidagi kurash asosida rivojlanadi.

Po‘lat Mo‘minning butun e‘tibori, ijodining mohiyati bolalarga pokiza hayot yo‘lini ko‘rsatib berishga intilishdan iborat:

Aql, Odob, Fan yo‘li,
Yo‘llarning eng ma‘quli.
Kimki yursa uch yo‘ldan,
Ishi keladi o‘ngdan.
Yo‘llar eltar maktabga,
Yetkazadi maqsadga.

Bugina emas, bolalar Po‘lat Mo‘minning o‘nlab topishmoqlarini ham sevib o‘qib o‘rganadilar va zehnlarni charxlaydilar.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoir she‘riyatida bolalarning o‘qish, odob, mehnat, hunar mavzusi qanday yoritilgan?
2. Po‘lat Mo‘minning odob va axloq kuychisi ekanligini qaysi asarlarida ko‘ramiz?
3. Shoirning dostonlarida, asosan, qaysi masalalar tasvirlanadi?
4. Po‘lat Mo‘minning ertak-pyesalarida qanday sifatlar ulug‘lanadi?

Qudrat Hikmat

(1925 — 1968)

Iste'dodli bolalar shoiri Qudrat Hikmat qisqa va samarali ijodini kichkintoylarni ilmga ishtiyoq, ona-Vatanga, jonajon yurtimizga sadoqat ruhida tarbiyalashga bag'ishladi.

Qudrat Hikmat 1925- yilda Toshkent shahrida kambag'al oilada tug'ildi. Bo'lajak shoir Quddus Muhammadiy rahbarlik qilgan adabiyot to'garagida faol ishtirok etdi. Uning bu to'garakka qatnashishi she'riyat sirlarini egallashida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Qudrat Hikmatning ijodiy o'sishida Oybek, Abdulla Qahhor, Uyg'un, Mirtemir, Quddus Muhammadiylarning murabbiylik roli katta bo'ldi.

Qudrat Hikmat bolalar uchun 1945- yildan boshlab she'rlar yoza boshladi. Uning dastlabki she'rlari bolalar va yoshlar gazetalarida hamda jurnallarida bosilib chiqdi.

Qudrat Hikmat bir qancha vaqt Chirchiq shahar gazetasida ishladi. Shu bilan birga mehnatdan ajralmagan holda hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetida o'qidi. 1957- yildan umrining oxirigacha turli nashriyotlarda muharrir, bo'lim boshlig'i sifatida yosh avlodga kitoblar chop etishda fidoyilik qildi.

Qudrat Hikmatning „Mening Vatanim“ (1950), „Baxtli bolalar“ (1951 — 1952), „Odobli“ (1953), „Do'stlik“ (1954), „Родной Узбекистан“ (1955) kabi qator to'plamlari nashr etildi. Keyinchalik „Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak“ (1963), „Soatjonning soati“ (1964), „Toshbaqalar hujumi“ (1965), „Daydi bola“, „O'g'lim bilan suhbat“ (1970) singari kitoblari bilan o'zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga samarali hissa qo'shdi.

Shoir asarlarining mavzu doirasi keng va rang-barang. Turli yoshdagi kitobxonlar Qudrat Hikmat asarlarini sevib o'qiydilar, ulardan estetik zavq oladilar. Shoir o'z asarlarida bolalarni qiziq-

tirgan, ularning bilgisi, eshitgisi kelgan narsa va voqealarni ixcham, o'ynoqi vazn va qofiyalari pishiq ishlangan misralarda ifodalaydi.

Qudrat Hikmat ijodining yana bir muhim tomoni shundaki, u bolalar tilini yaxshi o'zlashtirgan, o'rgangan. Shuning uchun ham uning she'rlari go'zal va yoqimli, sodda va ravon.

Qudrat Hikmat „Bog'cha“ she'rida bolalarni ulkan Vatanning quchog'iga yetaklab kiradi. Vatan degan shu aziz so'zni, uning tom ma'nosini bolalarning soya-salqin, ozoda, orombaxsh bog'chasiga ko'chiradi. Shu yer, kichkintoylarning yurgan-turgan joyi ulug' Vatan ekanligini uqtiradi:

O'rtoqjon Turg'un
Men bilan yurgin.
Bizning bog'chani
Bir borib ko'rgin.
Turli o'yinchoq,
Arg'imchoq bizda.
Kemamiz suzar
Dengizchamizda.
Miltig'imning
O'qlari olmos,
Chegaramizga
Dushman yo'lolmas.

Shoir „Baxtli bolalar“ she'rida bolalarni ozod, erkin, baxtiyorligi va ularning ona-Vatanga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbatlarini g'oyatda ko'tarinki ruh bilan kuylaydi:

Quyosh yo'liday
Yorug' yo'limiz,
Qayga uzatsak,
Yetar qo'limiz...
Gullasin doim
Jonajon Vatan!
Xalqimiz uchun
Fido jon va tan.

Qudrat Hikmat kichik yoshdagi bolalarni maktabga qiziqtirishni, ularning ilm-fanga nisbatan bo'lgan havasini uyg'otishni o'zining shoirlik vazifasi deb bildi. Masalan, uning „Kitob — do'stim“ she'rida boshdan oyoq kitob ta'rifi yotganligini ko'ramiz. Shoirning ta'kidlashicha, kimki kitobga mehr qo'ysa, astoydil o'qisa, aqli, zehni rivojlanishini juda o'ynoqi misralarda yozadi:

Kitob — keng dunyo,
So‘zi nur — ziyo.
Qo‘ysang mehringni,
Ochar zehningni.

Shoir kitobning mohiyatini chuqurroq ochishga intilib, „Keng dunyo“, „So‘zi nur — ziyo“ kabi istioralarni qo‘llaydi.

„Salom, maktab“ she‘rida shoir maktabning mohiyati va ulug‘vorligini bir butunligicha kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalantira olgan. San‘atkor jozibali misralar tuzib, bolalar e‘tiqodini maktabga tortadi, ularni ilm-fan asoslarini mukammal egallashga undaydi:

Ilm-u fan bog‘i.
Hayot bulog‘i.
Aziz umrning
Suyangan tog‘i.

She‘rda maktabdan olgan ilmni xalq uchun, Vatan uchun sarf qilish har bir bolaning muqaddas burchi ekanligi alohida ta‘kidlanadi:

Sendan olib dars,
O‘sdik har nafas.
Vatan xizmatin —
O‘tash bizning qarz.

1952- yilda Quدرات Hikmat hayotida quvonchli voqea yuz berdi. Yana bir kitobi „Baxtiyorlik“ nomli she‘rlar to‘plami nashr etildi. Uning „Odobli“, „Baxtli bolalar“ kitoblari shoir nomini keng kitobxonlar ommasiga tanitdi.

Quدرات Hikmat ijodida „Tinchlik haqida qo‘shiq“ she‘ri alohida ahamiyatga egadir. Shoir tinchlikning mohiyatini butun borligicha she‘rga soladi:

Tinchlik juda soz,
To‘kin-sochin yoz.
O‘q tovushi chiqmas,
Yangrar qo‘shiq, soz.

Shoir tinchlik so‘zini chuqurroq ochish uchun urushning yomon oqibatlarini yosh kitobxonlar ongiga mos ravishda ko‘rsatadi:

Bo‘lsa-chi urush,
O‘t tushar har yon.
Tinch shirin turmush,
Bo‘ladi vayron...

Go‘zal shaharlar,
Yonib kul bo‘lar.
Na giyoh qolar,
Na daryo, ko‘llar.
Bu sira bo‘lmas,
Xalqlar yo‘l qo‘ymas,
Tinchlik — obodlik,
Hech qachon so‘nmas.

Qudrat Hikmat halol mehnatni go‘zal hayot manbayi, u bilan kishi hurmat topadi deb ifodalaydi. Shuning uchun u o‘zining kichik kitobxonlarida yoshligidanoq mehnat ko‘nikmalarini tarbiyalashni asosiy vazifa deb biladi. „Buvimning deganlari“ she‘rida o‘z mehnat samarasidan xursand bo‘lgan kichkintoylar qiyofasini yaratadi. Muallif o‘zining kichkina qahramonidagi intilishni sezib, uni ulug‘ ishlarga boshlaydi. Sanobar buvisi bilan pilla qurti tutadi va bu ishdan benihoya xursand bo‘ladi:

Sanobarning vaqti chog‘,
Barg keltirdi bir quchoq.

Buvi ham Sanobarning ishidan xursand bo‘ladi, endi uning katta ishlarni ham uddalay olishiga ishonadi:

Endi senga shu so‘zim —
Qurtlar kirdi dahaga,
O‘rnak bo‘lib hammaga
Dastaga harakat qil,
O‘z ishingning ko‘zin bil!

Shoir Sanobarning buvisidan o‘rgangan ishining katta ijtimoiy mohiyatga ega ekanligini sodda misralarda chuqur ochishga erishadi:

Bu yil bizlar uch marta
Qurt tutib, mamlakatga —
Topshiramiz pillani,
Pilla emas, tillani.

Bu she‘rning har bir misrasi o‘ynoqi, tez yodda qoladigan asarlardan biridir. Buning uchun yuqoridagi parchaga, ayniqsa, „Pilla emas, tillani“ iborasiga qayta nigoz tashlash kifoya.

Shoir bu she‘rida bolalarni mehnatsevarlikka, Vatan va xalq oldidagi burchini muqaddas deb bilishga undaydi:

Qudrat Hikmatning „Chovkar“, „Toshbaqalar hujumi“, „Qum ostida qovunlar“, „Ilonshoh va uning amaldori ari haqida

ertak“, „Chirchiq farzandi“, „Ko‘milgan oltin, vaysaqi xotin va tadbirkor ovchi qissasi“ kabi poema va ertak-dostonlarini bolalar huzur qilib o‘qiydilar va katta estetik zavq oladilar.

Qudrat Hikmatning „Bobodehqon hangomasi“, „Qum ostida qovunlar“, „Toshbaqalar hujumi“ poemalarida bolalarning kattalar mehnatiga qiziqishlari, ulardan o‘rnak olishga intilishlari yoritiladi.

Oz va mazmunli umr ko‘rgan Qudrat Hikmat bolalarga bag‘ishlab yigirmadan ziyod kitob yozdi. U tamomila yosh kitobxon ishonchini oqlab, kishilar hurmatini qozondi. Buning evaziga u munosib taqdirlanib, el nazariga tushdi. Shoir o‘zi bashorat qilib:

Olmos mening yuragim,
Tolmas mening yuragim.
Kim aytadi elimda,
Qolmas mening yuragim, —

deb yozgani kabi bugun u barhayot, oramizda, mehri ko‘z qoramizda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Qudrat Hikmatning qaysi she‘rlarida baxtli bolalik haqida so‘z boradi?
2. U o‘qish, kasb-hunar haqida qanday asarlar yaratdi va ularning o‘ziga xosligi nimada?
3. Shoir dostonlarida cho‘l-biyobonlarni o‘zlashtirish masalasi qanday yoritilgan?

Xudoyberdi To'xtaboyev

(1932- yilda tug'ilgan)

„...Novcha niholcha hamon ajal bilan olishib yotibdi, jang bobokalonlari aytishganidek beomon, shafqatsiz edi. Birin-ketin yashil bargchalari qovjirab, taslim bo'lishdi, shoxchalaridagi hayot so'ndi. „Tanam tirik hali, — entikib dedi novcha niholcha, — men yashashim kerak, albatta yashayman...“ U kimdandir yordam kutgandek jovdirab atrofqa qaray boshladi. Meni bu yerga ekib, ketmonni asfaltda sudrab ketgan bolalar kelib qolmasmikan, deb yana bir bora ko'cha boshiga ko'z tashladi, yomg'ir tomchilaridan umidvor bo'lib, bulut bo'lmasa ham ko'kka tikilib, uzoq qotib turdi... keyin to'satdan sersuv adirlarda birga o'sgan ukalarining o'ligiga ko'zi tushib qoldi. Qiziq, hammalari tik turganacha jon berishibdi... O'tgan yili xuddi shu kechakunduzlarda hammalari tirik, yayrab-yashnab barq urib o'sishayotgan edi... Endi bo'lsa... „Yo'q, men yashashim kerak...“

— Suv! Suv! Suv!

Qaddi-qomati kelishgan novcha niholcha asta-sekin o'zidan ketib, allaqanday sehrli xayolot nash'asi bilan mast bo'la boshladi, keyin o'sha kun — haddan tashqari qizdirib yuborgan 19-iyun kuni kunduz soat oltalarda jon berdi.

Tik turganacha qotib qoldi u...“

Bu atoqli adib Xudoyberdi To'xtaboyevning shoh asarlaridan biri — „Nihollar nolasi“ dan parcha. Bu asarni bolalar behad sevib o'qiydilar, o'zlariga xulosalar chiqaradilar. Haqiqatan ham nihol-daraxtning xuddi inson kabi joni borligi, oziqa — suvga ehtiyoji; parvarish qilinmasa yosh kitobxon qalbini achitib, tug'yonga solib halok bo'lishi asarning asosini tashkil etadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev katta-yu kichik bolalarning suyukli adibi. U hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida sarguzasht va

fantastik janrlarining rivojlanishiga katta hissa qo‘shib kelayotgan iste’dodli adib sifatida kitobxonga ma’lum va mashhurdir.

Xudoyberdi To‘xtaboyev 1932- yilning 17- dekabrda Farg‘ona viloyatining O‘zbekiston tumaniga qarashli Katta Tagob qishlog‘ida dehqon oilasida dunyoga keldi. Boshqa bolalar qatori Xudoyberdi To‘xtaboyev ham poda boqdi, yer chopdi, paxta terdi, xullas qishloqda bo‘ladigan hamma sohalarida qo‘lidan kelganicha mehnat qildi. Hayot nimadan iborat ekanligini yoshligidanoq bila boshladi.

Bo‘lajak adib ikkinchi jahon urushi yillarida o‘qishni yig‘ishtirib qo‘yib, dalada ketmon chopdi, hisobchilik qildi, mashaqqatli mehnat bilan suyagi qotdi.

Qo‘qon pedagogika bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomlagan Xudoyberdi To‘xtaboyev ona qishlog‘ida muallimlik qilar ekan, unda ilmga nisbatan cheksiz ishtiyoq uyg‘onadi. Shuning uchun ham u o‘qituvchilikni tashlab, Toshkent davlat dorilfununiga o‘qishga kirdi. Bu yerda Alisher Navoiy, Bobur, G‘. G‘ulom, Oybek, H. Olimjon, A. Qahhor asarlarini sevib o‘qidi, o‘rgandi.

Universitetni tugatib, Bog‘dod tumanida o‘qituvchilik qildi. Ilmiy bo‘lim mudiri, direktorlik lavozimlarida ishlab, yoshlarni ilm-fan nurlaridan bahramand etish ishlarida faoliyat ko‘rsatdi. She’riy mashqlari vaqtli matbuot sahifalarida e‘lon qilina boshladi. Bu esa bo‘lajak adibni markazga — Toshkentga, ijodiy ish bilan jiddiy shug‘ullanishga chorlar edi. Shunday ham bo‘ldi. U 1958-yilda Toshkentga ko‘chib keldi. „Toshkent haqiqati“ gazetasiga ishga kirdi.

X. To‘xtaboyev bolalikdan to‘g‘ri so‘z, halol, pok va mehnatsevar bo‘lib o‘sdi. Gazetada ishlar ekan, ba’zi nopok odamlarni ko‘rib, ularning qilmishlarini hazm qila olmadi. Bunday kishilarning sir-asrorlarini fosh etishga, el-yurt o‘rtasida munofiqarning yaramas tomonlarini ochib tashlashga qaror qildi. Bu borada unga felyeton janri qo‘l keldi. 1962- yilda respublikamizning otaxon gazetasi — „O‘zbekiston ovozi“ga felyetonchi bo‘lib ishga o‘tdi. Bu yerda 300 dan ziyod felyeton yozdi.

„Hadik“, „Tilxat“, „Ona“, „Xarakteristika“, „Barvaqt aytilgan azon“, „Domlaning uyiga o‘t ketdi“, „Maxsus topshiriq“, „Jonginam, shartingni ayt“ kabi kattalar uchun qissa va hikoyalar yozgan Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalar uchun ham hikoyalar yarata boshladi. Uning „Birinci daraxtim“, „Qochoqlar“, „Qizg‘anchiq“, „Dadajon, yozmang“, „Kelvordim, dada“, „Vali

bilan Salim“, „Shoshqaloq“, „Yaxshi-yaxshi“ singari o‘nlab hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg‘otdi.

„Kichkina rais“ hikoyasining qahramoni kichkintoy o‘quvchi bola. Lekin Foziljonning xatti-harakati, intilishi, paxta dalalarini sergaklik bilan kuzatishi, fikr yuritishi raislarga xos.

Foziljonda ona zaminga nisbatan qiziqish ta’sirli chizilgan. Kimsasiz, g‘irt yetim bola o‘z qishlog‘i atrofidagi odamlar bilan sevinib, quvonib yashaydi. O‘zini ularning bag‘rida erkin his etadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyevda yozuvchilikka ishtiyoq uyg‘otgan, qobiliyatining shakllanishida muhim rol o‘ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va jilo bergan narsa hayot, vaqtli matbuot, tahririyatdagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o‘qish, o‘rganish, o‘z ustida ishlash bo‘ldi.

Hayotda turli xarakterdagi odamlar ko‘p bo‘ladi. Birov yaxshilik qilaman deb yomonlik qilib qo‘yganini o‘zi ham sezmay qoladi. Birov o‘zini jamoat uchun g‘oyat foydali odamman deb o‘ylaydi, aslida esa zararkunanda bo‘lib chiqadi. Yana birov bilarbilmas har narsaga aralashaveradi, o‘rtaga tushadi, so‘z beradi, lekin baribir men haqman, shunday qilishim kerak deb biladi. Ana shunday kishilarga bag‘ishlangan „Jonginam, shartingni ayt“ qissasi Xudoyberdi To‘xtaboyevni hajvchi sifatida keng kitobxonlar ommasiga tanishtirdi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev uzoq yillar felyetonchi bo‘lib ishlab, kishilarning yurak dardini, hasratini qunt bilan o‘rgandi. Bunday shikoyatlarga sabab bo‘layotgan shaxslarning xatti-harakatlarini mufassal bilib olishga intildi. Davrdan orqada qolgan, sarqit deb atalgan illatlar botqog‘iga botgan, mol-u dunyoga hirs qo‘ygan shaxslar haqida talay felyetonlar yozdi. „Sariq devni minib“, „Sariq devning o‘limi“ nomli asarlari ana shu dalillarni umumlashtirish asosida yuzaga kelgan, desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Ma’lumki, hajviy qissalarimiz barmoq bilan sanalar edi. „Kalvak maxsum“, „Toshpo‘lat tajang“, „Tirilgan murda“, „Shum bola“ dan keyin ancha vaqt bu janrda aytarli asar yaratilmadi. Keyingi yillarda Abdulla Qodiriy va G‘afur G‘ulomning an‘analarini Xudoyberdi To‘xtaboyev davom ettirib, bu „bo‘shliq“ni to‘ldirishga harakat qildi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalar uchun asar yozayotgan paytda, albatta, o‘z o‘quvchisini ko‘z oldiga keltirib yozadi. „Olti yoshli bolaga aytayotgan gapingiz o‘n to‘rt yoshli o‘smirga aytadigan gapingizdan, albatta, farq qilishi kerak“ deb ta’kidlaydi.

Yozuvchining bolalar va o'smirlarga atab yozgan asarlarining qiziqarli, o'qimishli, jozibali bo'lishining asosiy sabablaridan biri ham shu. Shuning uchun ham Xudoyberdi To'xtaboyevning birinchi yumoristik-sarguzasht qissasi, bolalar hayotidan olingan „Sehrlı qalpoqcha“ tez orada bolalar hurmatiga sazovor bo'ldi va uni jamoatchilik juda yaxshi kutib oldi.

Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste'dodi ilgari asarlariga nisbatan bu asarida yana ham chuqurroq seziladi. „Sariq devni minib“ asarini qiziqarli sujet asosiga quradi, asarning hikoyachisi – bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo'lmish Hoshimjonni qo'yadi, tilga olinadigan voqealar uning tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo'li sarguzashtlarini, o'ziga xos xususiyatini va ruhiy xolatini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo'ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi „tegrımonga tushsa butun chiqadigan“ zukko bolalarning fazilatları yaqqol mujasamlashganligini ko'ramiz.

„Sariq devni minib“da o'qish, ilm cho'qqilarini egallash uchun va insonning o'z orzusi, ezgu niyatiga erishish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib bergan zamonimizda yashashiga qaramay, dangasalik, yalqovlik qilgan, hayotda yengil-yelpi yo'l axtargan va adashgan bolalar — Hoshimjonlar kulgi ostiga olinadi:

Hoshimjon dehqon oilasidan chiqqan, sho'xligi olamni buzadigan bir bola. U hayotidagi ko'p narsaga mehnatsiz, qiyinchiliklarsiz oson yo'l bilan erishgisi keladi. Mehnatsiz va ilmsiz ham kishi istagan narsaga erisha olishi, katta obro' orttirishi mumkin, deb o'ylaydi. O'z fikrida qat'iy turgan Hoshimjon muddaosini amalga oshirish uchun buvisi aytib bergan ertakdagi sehrlı qalpoqchani izlashga tushadi. Uzoq izlanishlardan keyin istagan ishini hech qanday mashaqqatsiz bajarishga yordam beradigan sehrlı qalpoqchani tashlandiq molxonadan topib oladi. Endi u o'zini orzulariga batamom erishadiganday his etadi. „Ortiqcha“ fanlarni dars jadvalidan chiqarishni rad etgan direktor, har xil vazifalar berib „miyasini qotiradigan“ o'qituvchilariga o'qimasdan ham har qanday kasb egasi, mashhur odam bo'la olish, ko'krak to'la ordenlar bilan shon-shuhratlar, katta obro'ga ega bo'lish mumkinligini ko'rsatib qo'ymoqchi bo'ladi va shu maqsadda sehrlı qalpoqcha bilan safarga chiqadi. Shunday qilib, uning sarguzashtları boshlanadi.

Ming afsuski, sehrli qalpoqcha bu borada Hoshimjonga ko‘mak bera olmaydi. Sehrli qalpoqcha muhayyo etgan imkoniyatlar har safar kutilmagan ko‘ngilsiz oqibatlarga olib kelaveradi. Hoshimjonning baxti endi kulay deb turganda ishning pachavasi chiqib qolaveradi. U davlat xo‘jaligida agronom bo‘lib ham, „shoirlik“ qilib ham, qurilishda muhandislik qilib ham, qo‘g‘irchoq teatrida artistlik qilib ham ko‘radi, mashhur sayohatchi sifatida butun dunyoni kezmoqchi ham bo‘ladi. Lekin hamma yerda ilmning, tajribasining yo‘qligi ishning pachavasini chiqaraveradi. Hoshimjon qayerga bormasin, qanday ish qilmasin pirovardida sharmanda-yu sharmisor bo‘ladi. Uning agronomlik va muhandislik „faoliyati“ jinoyatga olib keladi, qamalishiga oz qoladi, shoir bo‘laman deb rasvo bo‘ladi, „ulug‘ artist“ teatrdan quviladi.

Qissada Hoshimjon o‘z sayohati davomida qanchadan qancha ajoyibotlarning guvohi bo‘lib, qiziq, kulgili sarguzashtlarni boshidan kechiradi. U o‘qimay, mehnat qilmay, o‘z ustida ishlamay juda ko‘p narsalarga erishmoqchi bo‘ladi, lekin hech narsaga erisha olmaydi. Chunki unga ilmsizligi pand beradi.

Yozuvchi Hoshimjon obrazini butun qirralari bilan ochishga uringan. Bolalarga xos o‘yinqaroqlik ham, soddalig-u beg‘uborlik ham, g‘ururlik, to‘g‘ri so‘zlik, shumlik, biroz maqtanchoqlik, hatto o‘rnida yolg‘onni ham do‘ndirib yuboradigan, o‘zini boshqalardan ajratib ko‘rsatishga intilish odatlari, bolalarga taqlidchilik, dovyurak, epchil va ruhiy tetiklik, xafachilik va ruhiy tushkunlikdan yiroqlik Hoshimjon xulq-atvoriga xos xususiyatdir.

Xudoyberdi To‘xtaboyevning „Sariq devning o‘limi“ sarguzasht romani uch qism („O‘rtoq polkovnik“, „Sariq devni minib“, „Sariq devning o‘limi yoki olam guliston bo‘lgani“)dan iborat. Bu roman asosida ham Hoshimjon sarguzashtlari yotadi. Kitobni o‘qib uning yangi sarguzashtlaridan xabardor bo‘lasiz, sehrli qalpoqcha yana madadga keladi, ajoyib-g‘aroyib karomatlar ko‘rsatadi. U Hoshimjonga jiddiy masalalarda — o‘g‘ri, muttaham, tekinox‘rlarni fosh etishda yordam beradi.

Endilikda, Hoshimjon avvalgi o‘yinqaroq Hoshimjon emas, balki to‘qqiz yillik maktabni bitirib, ulg‘ayib, birmuncha quyulib, esi kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha. Endi u o‘z taqdiri, jamiyatga foyda yetkazadigan odam bo‘lib yetishishi haqida jiddiy o‘ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh qotiradi. Boshda sarta-rosh bo‘ladi. „Bilasiz-ku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga yetkaz-

magunimcha qo‘ymaydigan odatim bor. Jonimni qiynab bo‘lsa ham maqsadimga erishaman“, deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog‘laydi. Keyin militsiya maktabiga kirib o‘qib, uni bitirgandan so‘ng militsionerlikka ishga o‘tadi. Kitobdagi barcha voqea-hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi, hamma gap-so‘zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog‘liq holda davom etadi.

Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalanadi.

Ular o‘rtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor. U Salimjonning boshiga juda ko‘p og‘ir savdolar solgan, uyiga o‘t qo‘ygan, uning yakka-yu yolg‘iz farzandining qo‘liga to‘pponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan.

Asar pirovardida butun umri xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug‘ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag‘lubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik g‘olib chiqadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev o‘z romanida yulg‘ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo‘lib birlashsa, bu ishni butunlay o‘z qo‘liga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o‘rtaga tashlaydi.

„Sariq devni minib“ qissasi, „Sariq devning o‘limi“ romani-ning eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va o‘ynoqiligidadir. Muallif bosh qahramon Hoshimjonning tilini alohida e‘tibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirimlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga, bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Qahramonning xarakteri uning so‘zlaridan shundoqqina bilinib turadi.

Fantastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi, ularni o‘qishga, o‘rganishga, izlanishga o‘rgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

„Qasoskorning oltin boshi“ romani markazida bosh qahramon — tarixiy shaxs, xalq qasoskori Namoz taqdiri yotadi. „Qasoskorning oltin boshi“ tarixiy-biografik roman emas, shuning uchun ham adib Namozning hayotini batafsil yoritib berishni maqsad qilib olgan emas. Lekin o‘rni-o‘rni bilan uning hayotiga

doir ma'lumotlar berib borgan. Bu ma'lumotlar uning xarakterini tushunib olishda kitobxonga yordam beradi.

Namoz faqat jismonan emas, aqlan ham yetuk. U haqiqat uchun qasoskor, qo'rqmas, tadbirkor, ochiqko'ngil qahramon sifatida gavdalantirilgan. U atrofiga o'zi kabi dovyurak yigitlarni to'plab, zulmkorlarga qarshi kurashga undaydi.

Halolligi, mardligi, adolatliligi, yetimparvarligi uchun xalq Namozni yaxshi ko'radi va Go'ro'g'liga qiyos qiladi: „Go'ro'g'libek Namozboy qiyofasida paydo bo'lgan emish. Afsun o'qisa ko'zdan g'oyib bo'lib qolarmish. Undan o'q o'tmas emish, qilich chopmas emish...“

Namozning mardligi, jasorati xalq qalbida mangu yashab kelayotganligi „Qasoskorning oltin boshi“ da yaxshi chizib berilgan.

Iste'dodli bolalar adibi Xudoyberdi To'xtaboyevning „Sir ochildi“, „Aka-uka Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida jajji qissa“, „Besh bolali yigitcha“, „Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarlar jangi“, „Mungli ko'zlar“, „Jannati odamlar“ kabi yirik asarlarining yuzaga kelishi o'zbek bolalar adabiyotining yutug'i hisoblanadi. U bolalar uchun yanada o'qimishli asarlar yaratish maqsadida tinimsiz izlanmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Adib ijodida dov-daraxtlarni ekish, parvarish qilish masalasi qanday yoritilgan?
2. Adib Hoshimjon obrazi orqali bolalarning qanday sifatlarini ochib beradi va qanday yaramas odatlarni kulgi ostiga oladi?
3. Shoir ikkinchi jahon urushi davriga bag'ishlangan asarlarida bolalar hayotini qanday tasvirlaydi?
4. Fantastik-sarguzasht janri haqida nima deya olasiz?
5. Adibning fantastik-sarguzasht janrida yaratgan qaysi asarlarini bilasiz?

Farhod Musajon

(1933 — 2013)

O‘zining qisqa hajmli va hayajonli hikoyalari, mazmundor qissalari, kichkintoylarni to‘lqinlantiradigan pyesalari bilan bolalarning quvonchlariga quvonch ulasha olgan qalamkashlardan biri Farhod Musajon 1933- yilda Toshkent shahrida tug‘ilgan. 1956- yilda ToshDUning sharq fakultetini tamomladi. Bir necha yil O‘zbekiston radiosida, „O‘zbekiston madaniyati“ gazetasida, „G‘uncha“ jurnalida mehnat qildi. 1966- yildan esa „O‘zbekfilm“da muharrir, keyinchalik bosh muharrir vazifalarida o‘z faoliyatini davom ettirdi.

F. Musajonning ilk asari 1955- yilda e‘lon qilingan. Shundan so‘ng „Daradagi qishloqda“ (1960), „Turdi, galstuk va men“ (1970), „Oftobni quvlab“ (1970), „Chin do‘stlik“ (1976), „Chevar qiz“ (1982), „Buloq suvi“ (1982), „Turdi, velosiped va men“ (1983), „Глоток родниковой воды“, „Tekin tomosha“ (1989) kabi kitoblarining maydonga kelishi bolalar uchun katta bayram bo‘ldi.

1977- yilda adib o‘zining bolalarga atab yozgan barcha hikoyalarini jamlab, yigirma ikki taboqdan iborat katta kitobini qayta ishlagan va to‘ldirilgan holda chop ettirdi. Bu kitobini ham ilgarigisiga o‘xshab „Tekin tomosha“ deb atadi. Oldingisidan farqli o‘laroq, bu kitob uch qismdan iborat: kichkintoylar uchun, o‘rtancha yoshdagilar va o‘smirlar uchun.

Farhod Musajon ijodining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, uning aksar hikoyalari quvnoq hazil-mutoyiba hissi bilan sug‘orilgan. Adibning barcha hikoyalarida beg‘ubor va zavqli bolalik davri ruhiyati saqlangan. Shuning uchun uning hikoyalari oson o‘qiladi, oson hazm bo‘ladi. Natijada ta’sir kuchi ham ortadi.

Adib ijodining yana bir jihati u o‘z personajlarini yomon yoki yaxshi, adabiy atamalar qo‘llab aytadigan bo‘lsak, salbiy yoki

ijobiyga ajratmaydi. Ularga baho berar ekan, fe'l-atvori qandayligini tasvirlar ekan hech qachon kuchli iboralarni, „ablah, iblis, yaramas, gazanda“ va hokazo haqoratomuz, qattiq-quruq soʻzlarni ishlatmaydi. Zero, inson sifatida endi shakllanayotgan bolalarga nisbatan bunday oʻtkir soʻzlarni ishlatish insofdan va adolatdan emasligini tushunadi. U oʻz qahramonlarini, qandayligidan qatʼi nazar, oʻyinqaroqmi, lapashangmi, ayyormi, dangasami, maqtanchoqmi — hammasini birday sevardi va sevib tasvirlardi. Uning uchun yomon bola umuman yoʻq, kamchiligi boʻlishi mumkin, deylik yolgʻonchiroq, xasisroq, xudbinroq, lekin nokas bola yoʻq, har qanday bolani ham toʻgʻri yoʻlga solib yuborish mumkinligiga ishonardi. Va shu muborak maqsad yoʻlida ijod qildi.

Farhod Musajonning oʻziga xos uslubi bor edi. Uning asarlaridan bir parchagina oʻqigan odam muallifning kimligini aniqlab olishi mumkin. U aniq, sodda, tushunarli va ixcham yozardi. Shu sababli katta mahorat evaziga yillar davomida paydo boʻladigan va shakllanadigan badiiy soddalik tufayli uning asarlari oʻqimishli chiqadi. Bolalar tili bilan aytsak, hikoyalari „rostakam boʻlgan voqeaga oʻxshaydi“. Darhaqiqat, adib voqealarni xuddi hayotdagi-dek ishonarli va qiziqarli qilib soʻzlab beradi. Bu juda muhim. Negaki bolalar hikoya voqealariga ishonmasalar asarning taʼsir kuchi yoʻqqa chiqadi. Mana shu omil — ishontira olish mahorati Farhod Musajon ijodining eng muhim xususiyatlaridan edi.

Farhod Musajon barcha yoshdagi bolalar uchun yozdi. Uning kitoblari orasida maktabgacha tarbiya yoshidagi, maktab yoshidagi, kichik va oʻrta hamda katta yoshdagi bolalarga va oʻsmirlarga bagʻishlangan asarlarini ham uchratish mumkin.

Maʼlumki, maktabgacha tarbiya bolalar kitobxonligi, asosan, ota-onalar, tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Bolalar oʻzlari tinglagan asarlari yordamida atrof-muhit bilan tanisha boradilar. Ona yurtga, tabiatga muhabbat xislatlari; mehnat qilish va mehnat ahlini hurmat qilish kabi fazilatlar shu yoshdan shakllana boshlaydi. Turmushda qizgʻanchiq boʻlmaslik, kasbhunar egallashga intilish, kattalarni hurmat qilish kabi ijobiy fazilatlar ham shular jumlasiga kiradi. Bolalarning pedagogik-psixologik xususiyatlarini yaxshi oʻrgangan Farhod Musajon kichik yoshdagi bolalarga bagʻishlab „Eng yaxshi chana“, „Shodiyona kun“, „Shiqildoq“, „Pahlavon va nimjon“, „Sovgʻa“, „Ajoyib buzoqcha“, „Yaxshilik“, „Toʻlab ber“, „Varrak“, „Dog“ kabi oʻnlab hikoyalar yaratgan.

Adibning „Varrak“ asarining mazmuni oddiygina varrak yasash voqeasi asosiga qurilgan. Asarda kichkintoylarni bolalikdan boshlab mustaqil harakat qilishga chaqiriladi.

Ana shunday jozibali asarlaridan yana biri „Eng yaxshi chana“dir. Bu hikoyada qo‘li ochiq, saxovatli, bag‘ri keng bo‘lish, xasis, ziqna bo‘lmaslik kabi g‘oyalar kichkintoylar ongiga yetkaziladi.

Latifjonga dadasi chana olib beradi. Quvonchdan bolaning boshi ko‘kka yetay deydi.

Latifjon boshda ancha qizg‘anchiq bo‘ladi. Shuning uchun chanada bitta o‘zi uchadi. Boshqalarni chanaga yaqin keltirmaydi, unga bironing qo‘li tegib ketsa, chanani ko‘tarib uyiga chopadi.

Latifjonning dadasi o‘g‘lidagi bunday qizg‘anchilikni payqaydi, lekin unga pand-nasihat qilib o‘tirmaydi. Aksincha, quyidagi ibratli hikoyatni keltiradi:

— Bilasanmi, — debdi dadasi o‘g‘liga, — men bu ajoyib chanani qayerdan oldim? Bunaqasi magazinda sotilmaydi, bu buyurtma bilan qo‘lda yasalgan chana. Uning yoshi oltmishda. Ha, oltmish yil burun bu chanani bir og‘aynimning dadasi olib bergan ekan. Og‘aynim o‘sha paytda sendek ekan. Chananing chiroyliligini ko‘rib uchishga uning ham ko‘zi qiymabdi. Kattaroq bo‘lganimda ucharman, hozir bolalar tortib olib eskitib qo‘yishadi, deb asrab yuraveribdi. Oradan yillar o‘tibdi, bir kuni qarasa bolaligi tugab, chol bo‘lib qolibdi. Endi unga chana kerak emas ekan, chunki qariganda uyalmasdan chana uchadimi?! Og‘aynim chanani menga sovg‘a qilar ekan, beg‘ubor bolalik chog‘imda maza qilib ucholmadim, ishqilib sening o‘g‘lingga yaxshi xizmat qilsin dedi. Shunaqa, o‘g‘lim, qizg‘anchiq odam zavqdan mahrum bo‘ladi!

Latifjon boshda dadasining bu gaplariga tushunolmaydi. Yuragining allaqayeri jiz etgandek bo‘ladi. Nihoyat u dadasiga yuzlanib:

— Ertadan boshlab ayamasdan uchaman, — dedi.

Adibning „Sovg‘a“ hikoyasi bolalarni mehnatkash bo‘lishga da‘vat etadi. Oqiljonning gul ekishi, uni mehr bilan parvarish qilishi kichik kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

„Turdi, galstuk va men“ hikoyasi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarning sevimli asarlaridan biri sifatida e‘zozlanib kelinadi.

Hikoyada ozodalik, shahar tozaligi uchun kurashish bosh masala qilib qo'yiladi. Turdi va G'iyos kabilarning shahar tozaligida faol qatnashmaganliklari, dangasaliklari fosh qilinadi.

Xullas, Farhod Musajon o'zining maktabgacha va maktab yoshidagi kichik bolalarga bag'ishlab yozgan hikoyalarida salmoqdor fikrlarni sodda, bolalarbop shaklda aytadi. Adib nasihat qilish yo'lidan bormaydi, aksincha, bolalar hayotida ko'p uchrab turadigan oddiy voqealarni tasvirlaydi va aytmoqchi bo'lgan muhim gaplarni ana shu voqealar mag'ziga singdirib yuboradi.

Farhod Musajonning „Orzuga ayb yo'q“, „Bo'sh kelma, Aliqulov“, „Buloq suvi“ kabi va boshqa qissalari o'zbek bolalar adabiyotida muhim o'rinda turadi.

Farhod Musajon dramaturg sifatida ham yoshlarning mehrini qozongan. „Xayolparastlar“, „Oq kabutar“, „Sabil qoldi“, „O'g'limni qaytarib beringlar“ pyesalari shular jumlasiga kiradi.

Bular orasida, ayniqsa, „O'g'limni qaytarib beringlar“ asari mashhur. Dramaturg uning nomini o'zgartirib „Najot istab“ deb qaytadan ishladi. U hozirgi O'zbek Milliy teatrida sahna yuzini ko'rdi. Dushanbeda, va Almatida, Tataristonda qo'yildi.

Pyesada, asosan, bola tarbiyasida ota-onaning o'ynaydigan beqiyos katta roli haqida gap boradi.

Farhod Musajonning kattalarga bag'ishlab „Bahor nafasi“, „Bu ko'zlarga یشonsa bo'ladi“, „Xotin kishining ra'yi“, „Ko'r shofyor“, „Zo'raki kashanda“, „Nozik masala“, „Kalla-pocha“, „Himmat“, „Bog' ko'cha“ kabi kitoblari bosilib chiqqan.

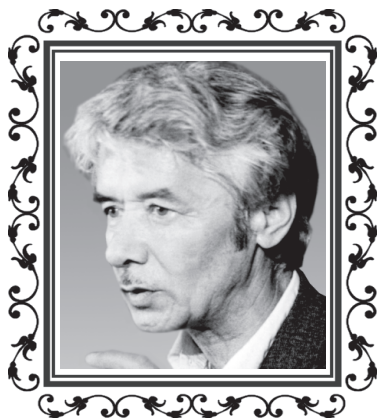
Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Adib ijodining o'ziga xos uslubi haqida nima deya olasiz?
2. F. Musajon maktabgacha va maktab yoshidagi kichik bolalarga bag'ishlangan hikoyalarida qanday g'oyalarni ilgari suradi?
3. Farhod Musajon drama janrida qanday asarlar yaratdi?

Miraziz A'zam

(1936- yilda tug'ilgan)

Hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatida shoir Miraziz A'zamning o'z o'rnini bor. Bu, albatta, uning izlanishi, mehnatkashligi, bolalarni va ularning adabiyotini qattiq sevishidan. Ijodkor bolalar o'rtasidagi do'stlik, hamjihatlik, ona-Vatanga cheksiz muhabbat, odobli bo'lish, yaxshi o'qish uchun harakat qilish, kurashish kabi masalalarni ko'proq ochib berishga harakat qiladi.

Miraziz A'zam 1936- yilda Toshkent shahrida tug'ildi. Maktabda o'qib yurgan kezlari dayoq she'riyatga qiziqdi. She'riy mashqlarini Quddus Muhammadiy va keyinchalik Quddus Hikmat boshchilik qilgan adabiy to'garakda sinovdan o'tkazar, ijodiy izlanish, o'qish va o'rganishni qizg'in davom ettirar edi. Adabiyot va she'riyatga bo'lgan chanqoqlik uni ToshDUga yetakladi. Adabiy mashqlari bolalar va o'quvchilar gazetalarida, „Gulxan“, „G'uncha“ jurnallarida bosila boshladi.

Universitetni muvaffaqiyatli tamomlagan Miraziz A'zam bir qator gazeta va jurnallarda ishladi. Shoirning „Metallurg“, „Aqlli bolalar“, „Senga nima bo'ldi?“, „G'alati tush“, „Yer aylanadi“, „Yerga dovruc solamiz“, „Haqiqatning so'zlari“, „Sabot“, „Tuyg'ular“, „Bir cho'ntak yong'oq“ kabi to'plamlari bolalar kitob javonlaridan mustahkam o'rin olgan.

Miraziz A'zamning juda ko'p she'r, qo'shiq va ertak-dostonlari katta-kichik bolalarga bag'ishlangan. U har bir asarida bolajonlar uchun, albatta, bir yangilik, yaxshi gap aytish ishtiyoqi bilan qaynab-toshadi va buning uddasidan chiqadi. Masalan, „Yer aylanadi“ she'rini olib ko'raylik. Bunday olib qarasangiz, bu bir oddiy gap. Axir necha ming asrdan beri u aylanadi, yana aylanaveradi, bu haqda jozibali she'r bo'lishi mumkin emas, degan tushuncha xayolingizdan o'tadi. Lekin she'rni o'qiydigan bo'lsangiz

sizning tasavvuringiz butunlay o‘zgaradi. Murg‘ak qalb u yoqda tursin biz kattalar ham yerning aylanishi, onlarning o‘tishi, shamolning esib turishi bilan o‘sib-ulg‘ayishimiz, kamol topishimiz, bunyodkorlik ishlarimiz ko‘z o‘ngimizdan o‘tadi. Qilgan yaxshi-yomon ishlarimizni o‘ylaymiz. „Yer aylanadi“ she‘rida xuddi shu haqda bahs yuritiladi:

Asta-asta shamol esadi,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta odam o‘sadi,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta ulg‘ayar aql,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta yetilar naql,
Asta-asta yer aylanadi...

Kichkintoylar ko‘pincha hayot murakkabligidan bexabar bo‘ladilar. Ular kattalarning ko‘magida, o‘zlari tinglagan badiiy asarlari yordamida olam mo‘jizalari, turmush bilan tanishib boradilar. Miraziz A‘zamning „Bedananing buvisi“ she‘ri kichik yoshdagi bolalarga juda qo‘l keladi. Bu she‘r xalq og‘zaki ijodi an‘analari ta‘sirida yaratilgan.

Yosh kitobxon she‘rda bedanalarining turmush tarzi bilan yaqindan tanishib oladi. Xuddi insonlar kabi ularning ham qavm-qarindoshlari, keksa-yoshlari bo‘lishini, kasal-sog‘ yurishlarini buvi-bedana kechmishlari orqali tushunib yetadilar. Buvi dardga chalinib, og‘ir kasal bo‘lib qoladi, tomog‘idan ovqat o‘tmaydi. Hammaning tinchligi, oromi buziladi, har kim qo‘lidan kelganicha unga madadkor bo‘lishga intiladi. Bu lavha chiroyli va ta‘sirli chizilgan:

Bedananing otasi bor ekan, nor ekan,
Onasiga oriyat yor ekan, yor ekan.
Dori-darmon, o‘t-o‘lan keltirib, keltirib,
Qari qushga tutishib, ichirib, yedirib,
Aylanishib boshida turdilar.
Sog‘ayishning chorasini ko‘rdilar, ko‘rdilar...

Va-vaq, va-vaq
Bit-bil-diq.
Va-vaq, va-vaq,
Bit-bil-diq.

Biz har doim bolalar adabiyotida o‘y o‘ylash, xayol surish, o‘zining uchqur xayollari bilan yashash haqida yozilgan asarlarni qizg‘in qo‘llab-quvvatlaymiz. Miraziz A‘zamning ham „Xayol surish“ she‘rining qahramoni har bir narsani tezroq bilib olgisi, uning poyoniga yetgisi keladi. Lekin u qancha o‘ylamasin, xayol surmasin, aqliy tafakkuri hali to‘la rivojlanmaganligi sababli ko‘p narsalarni tushunmaydi, ojizlik qiladi. Ota o‘g‘ilni unchalik o‘ylamaslikka chaqiradi. Otaning nasihati bilan bola o‘zini tinchita olmaydi:

Kun qisqa,
qanday qilib kun chiqadi,
deb o‘ylayman,
Tun cho‘zilsa,
nega tun
cho‘zildi,
deb o‘ylayman.
Uni xayol qilaman,
Buni xayol qilaman.
O‘ylayman,
baribir
o‘ylayman.

Miraziz A‘zamning „Biz yengamiz bo‘ronlarni“ she‘ri bugungi mustaqillikka juda qiyinchilik bilan, kurashlar bilan yetib kelganligimizni jarangdor misralar bilan chiroyli ifodalab beradi:

Bizni bosdi dovullar, sellar —
Omon chiqdik bo‘ronlardan,
Omon yashar botir ellar —
Qo‘rqmas vahshiy hayvonlardan,
Qorli, muzli cho‘qqilar ham
Qolib ketar poyimizda.
Jasur qo‘shiq bizga hamdam
Har bir qo‘ngan joyimizda.

Shoir bu bilan chegaralanib qolmaydi. Hali oldinda qiladigan ishlarimiz, ulug‘ maqsadlarimiz borligini ta‘kidlaydi, bolalarni yuksak axloq-odobli bo‘lishga, kattalarning ishlarini davom ettirishga chorlaydi:

Maqsadimiz tog‘day ulug‘ —
Chambarchasdir tutash qo‘llar.
Ozodlikning yo‘li qutlug‘ —
Olg‘a, do‘stlar, og‘aynilar!

Miraziz A‘zamning „Qirq bolaga qirq savol“, „G‘alati tush“, „Nurhon bilan Burhon“, „Ota bilan bola“, „Bir cho‘ntak yong‘oq“ (*turkum*), „Alla“, „Bola va ona“, „Yo‘tal bobo“ kabi she‘r va qo‘shiqlari, „Asror“, „Erk qushi“, „Ona yurt osmonida“, „Antiq“ kabi doston, ertak-dostonlari bolalarda katta qiziqish uyg‘otib kelmoqda.

Miraziz A‘zamning „Asror“ dostonidagi Asror obrazida bolalarga xos jo‘shqinlik, shijoat, mehnatsevarlik g‘oyalari, haqiqiy o‘quvchiga xos fazilatlar yorqin tasvirlanadi. Shoir bu g‘oyani ochishda kichkintoylar ongi va dunyoqarashidagi holatlarni to‘qnashtirish, ularning narsa va voqealarga bo‘lgan munosabatlarini solishtirishdan samarali foydalanadi.

Pilla qurti boqish dostoniga asosiy mavzu qilib olinadi-da, o‘quvchi-yoshlarning bu sohaga qiziqishlari, bilimdonliklari mehnat jarayonida ochib beriladi.

Asarda Asrorning oliyanob fazilatlarini — oqko‘ngil, sofdil, qo‘li ochiqligi ishonarli tasvirlanadi: tut daraxtini sevishi, tabiatga g‘amxo‘rligi yosh kitobxonlar uchun didaktik qimmatga ega.

G‘ayrat, Nor, Rahim, Ra‘no obrazlari orqali qalbi qaynoq, bir-biriga mehribon, jamoa ishi uchun fidoyi yoshlar gavdalandiriladi.

Bolalarning maktabda pilla qurti boqishlari — qo‘shimcha soha — qishloq xo‘jaligi ishlariga jon-dildan yordam berishlari, fikr-mulohaza yuritishlari, biror ishga qo‘l urishsa, dadil harakat qilishlari yosh kitobxonni xursand etadi. Chunonchi, asarning „Pilla qurtlarining lohas bo‘lishi“ bo‘limi o‘quvchida katta qiziqish uyg‘otadi:

Pilla qurti boqilayotgan xona haddan ziyod isib ketgach, qurtlar barg yemay qo‘yadi. Shu daqiqa bolalarda yuz bergan holat: tushkunlik, xijolatpazlik, qurtlarga achinish hissi tasviri kichik kitobxonni cheksiz hayajonga soladi:

Pillachilar xonasin
Bosgan edi sukunat.
O‘quvchilar churq etmas,
Qotib turishar faqat.

Shoir hayotiy lavhalar chizishda davom etadi. So‘kichak yengillatilib, xona ma’lum darajada sovitilgach, qurtlar yana asliga qaytadi, bir me’yorda barg yeyishga kirishadi. Bolalar olam-olam quvonchga to‘ladilar, shodlanadilar:

Bir-biriga qarashib.
Bolalar jilmaydilar.
Xatar o‘tgan bo‘lsa ham
Xonadan jilmadilar.

Shoirning „O‘lmas qush“ ertak-dostonida tasvirlanishicha, Chingizxonning jodugarlik bilan bahodirlarining yostig‘ini quritgan go‘zal kanizagi Sayxun bo‘yida yashayotgan Nahang qassobning ham oromini buzadi. Jang maydonida kanizakni ko‘rgan Nahangning qilichi qo‘lidan tushadi. Qizning makriga uchib, uni sevib qoladi. Uning xotini qazo qilib, O‘lmas va Olmos ismli farzandlari qolgan edi. Dostonda epchil qiz Olmosning akasi O‘lmas uchun otasi va o‘gay onasidan o‘ch olishi ancha qiziqarli va ishonarli tasvirlanadi.

Bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta ulush qo‘shayotgan Miraziz A‘zam hozir yangi-yangi asarlar ustida ishlamoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. „Yer aylanadi“ she‘rining qanday tarbiyaviy ahamiyati bor?
2. Shoir ertak-doston janrida qanday asarlar yaratdi?
3. Miraziz A‘zam „Asror“ dostonidagi Asror obrazi orqali bolalarning qanday fazilatlarini tasvirlaydi?

Ergash Raimov

(1937 — 2011)

Mening do'stim, qushchalar, siz,
Kuyini xo'p-u xush chalasiz.
Bahor keldi uchib keling,
Bog'imizga ko'chib keling.

Men kuylayin gul Vatanda,
Siz kuylangiz gul chamanda,
Kuyga to'lsin bog'-u gulshan,
Kuyga to'lsin ona-Vatan.

Bu misralar — mustaqil diyorimizning kenjatoyi, ertaning bunyodkori, ona-Vatanimizning guldek yashnab turishi, uning bag'rida bulbul-u maynalarning xuddi o'zi kabi erkin xonish qilib yurishlari tarafdori bo'lgan bola tilidan aytilgan qo'shiq Ergash Raimov qalamiga mansub.

Butun hayoti va ijodini bolalar uchun she'r, qo'shiq, hikoya, doston, drama, qissa va romanlar yoziishga bag'ishlagan iste'dodli qalamkash Ergash Raimov 1937-yilda Toshkent viloyatining Chinoz tumanida tavallud topdi. Chinozda o'rta maktabni tamomlab, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining tarix fakultetida o'qidi. Bir necha yil „Kamalak“ nashriyotida ishladi, mehnat faoliyatining katta qismini esa O'zbekiston televideniya-sida turli bo'limlarda muharrirlik vazifasida davom ettirdi.

Ergash Raimov sermahsul qalamkashlardan biri hisoblanadi. Uning „Anhorcha“ (1963), „Bulut va bola“ (1969), „Jilg'alar kuylaydi“ (1973), „Gullarim, bulbullarim“ (1988) she'riy to'plamlarini, „Oqilboy“ (1973) dostoni, „Bir dona yaproq“ doston-ertagini (1971), „Mehribonlarim“ (1979), „Ajab qishloq“ (1976), „Eh, biz kattalar“ (1979), „Ko'z ilg'amas shu'lalar“ (1986) „Удивительный кишлак“ (1990) qissalarini bolajonlar sevib

o‘qishadi. Dramaturgning „Doktor Hakimning g‘aroyib ixtirosi“, „Yoz kunlarining birida“ (E. Musayev bilan hamkorlikda), „Shaharlik kelin“ (Alp Jamol bilan hamkorlikda), „Dardisar“ (E. Musayev bilan hamkorlikda) komediyalari, „Kaftingda tut“, „Zarang kosa“ singari sahna asarlari uzoq yillardan beri yosh tomoshabinlarga estetik zavq baqishlaydi.

Ergash Raimovning quyi sinf o‘quvchilari hayotidan olib yozgan she‘rlari bir olam. U o‘z she‘rlarida mustaqil diyorimiz haqida, bu maskanda tashvishsiz yashab, ta‘lim-tarbiya olayotgan maktab o‘quvchilarining o‘qishlari, axloq-odoblari, ona-Vatanga, tabiatga, mehnatga bo‘lgan mehr-muhabbatlari to‘g‘risida to‘lib-toshib yozadi.

Rivoyat qilishlaricha, qadimda bir to‘da bolalar o‘yin bilan mashg‘ul edilar. Xalq ichida obro‘ va e‘tiborga ega bo‘lgan bir qari odam otga minib, tasodifan o‘sha ko‘chadan o‘ta boshladi. O‘ynab turgan bolalardan biri cholning kelayotganini ko‘rib, chetroq joyga chiqib turdi. Qari kishi yetib kelgach, haligi bola qo‘l qovushtirib salom berdi. Boshqa bolalar esa cholga e‘tibor ham bermadilar.

Chol bu bolaning oqilona harakatidan zavqlandi. U bolalarning odobini sinash uchun ularning yoniga kelib, qo‘lidagi uzukni yerga tashladi va:

— Qaysi birlaringiz uzugimni qo‘limga olib bersangiz, kitob, daftar sotib olish uchun pul beraman, — dedi. Bolalar bir-birlari bilan talashib-tortishib uzukka yopirildilar. Nihoyat, bir bola chaqqonlik bilan uzukni yerdan olib, cholga berdi. Salom bergan bola esa uzukni olish uchun qilgan harakatlarga qo‘shilmay, o‘z joyida jim turardi. Chol bu daf‘a uzukni uning yoniga tashladi. Bola darhol uzukni yerdan olib, artdi. Cholga ta‘zim qilib, uzukni uning qo‘liga berdi. Chol u bolaning odobi, tarbiyasidan zavq-shavqqa to‘lib, tahsin-ofarin aytdi, otdan tushib, bolaning peshanasidan o‘pib, uning haqiga xayr-duo qildi, o‘g‘lini shunday tarbiyali, odobli qilib o‘stirgani uchun uning ota-onasiga rahmatlar aytdi.

Ergash Raimovning ko‘p she‘rlarida yuqorida aytilgan rivoyatdagi bola kabi axloq-odobli qahramonlar obrazi ko‘p. Shoir she‘rlarida ta‘kidlab o‘tganidek, o‘zbek xalqi va farzandlari odob-axloq, muomala, salom-alik borasida butun dunyo ahlini o‘ziga rom qilib keladi.

Daniyalik bir etnograf olim umrining o‘n besh yilini olam kezish, sayohat qilish bilan o‘tkazadi. Bir qator mamlakatlarda

bo'ladi, odamlarning muomalasini o'rqanadi. Bizning mam-
lakatimizda bo'lgan chog'ida „Yer yuzining ko'p diyorlarida bo'l-
dim, xalq, elatlar bilan suhbatlashdim. Ammo o'zbek diyori-
dek salom-alik, tavozega boy yurt-u xalqni ko'rmadim. O'n
besh yoshli bir o'zbek qizalog'ining nazokat bilan choy uzatishi
meni qoyil qoldirdi“, deb qayta-qayta ta'kidlagan edi.

Bolalar shoiri Ergash Raimovning „Oltin olma — duo ol“,
„Olqish olgan bolalar“, „Bobolar rahmat dedi“, „Qizcha“
she'rlari duo olish, kattalarga hurmat, kichiklarga iltifot ko'rsatishga
qaratilgan. Masalan, „Qizcha“ she'rini olaylik.

Unda maktabga yo'l olgan o'quvchi qizning oddiyligi, sodda-
ligi, beg'uborligi bolalarga ibrat, namuna bo'lishi o'rnak qilib
ko'rsatilgan:

Maktabga borar qizcha,
Bamisoli bir g'uncha.
Qo'lida jajji papka,
Yuzi o'xshar oftobga.

Qizcha yo'lda duch kelgan katta-kichikka salom beradi va
rahmat eshitadi, duo oladi. Duo, maqtov, olqish faqat o'zigagina
emas, balki qizchani shu darajaga yetkazgan ota-onasiga,
muallimiga ham aytilgan, bu esa yosh kitobxon qalbida uzoq
saqlanib qoladi:

Ko'ringanga der: — Salom,
— Ko'p yasha, balli, bolam.
Odob-u ta'limingga,
Rahmat muallimingga,
Yo'lingda baxt esh bo'lsin,
O'qishlaring besh bo'lsin,
Duo qiladi chollar...
— Shirin-shakar ona qiz,
Katta bo'lgin, dono qiz, —
Duo qilar ayollar.
Yaxshi qiz! Nomi yaxshi,
Elga salomi yaxshi.

Hayotda qaysi bola pokiza kiyinib, gigiyena qonun-qoidala-
riga amal qilsa, tanasi sog'lom, o'zi tetik, bardam bo'ladi.
„Yorqinoy“ xuddi shu mazmunni ifodalovchi asar. Shoirning
shiori shunday: „Hamma pokiza bo'lsin“. Ana o'shanda „Har
bolaning odobi yaxshi, o'qishi a'lo“ bo'ladi, katta-kichikning
hurmat va olqishiga muvassar bo'ladi:

Maktabda ham, uyda ham,
Irkitlikka doim qarshi.
Shuning uchun hamma uni,
Doktor qiz der: Qanday yaxshi!

Bolalar shoiri Ergash Raimovning „Don yig‘ishdik“, „A‘lo o‘qish — a‘lo ish“, „Kattalarga dastyor, hamkormiz“, „Rahmat, dedi muallim“, „Biz ham kichik yordamchi“, „Don ekamiz, don yig‘amiz“, „Don keldi — non keldi“ va boshqa she‘rlari, qo‘shiqlari xalq rivoyatlari, pand-nasihatlar yo‘lida yozilganligi bois ta‘sirli, badiiy pishiq chiqqan. Bu asarlarda kattalar mehnatini qadrlash, kichkintoylarni ham xuddi bobolari kabi mehnatkash bo‘lishga da‘vat etadi.

Ona-Vatan! Vatanni sevish, ardoqlash, uning har bir qarich yerini o‘zi uchun muqaddas bilish to‘g‘risida she‘r bitmagan o‘zbek shoiri yo‘q. Ergash Raimov ham xuddi shu mavzuda she‘r yozgan. Lekin u mavzuni boshqacha, o‘ziga xos yangi uslub, yangi yo‘l bilan ochib berishga harakat qilgan va oldiga qo‘ygan maqsadiga bir qadar erishgan. Masalan, „Olaqarg‘a“ni olib ko‘raylik. Bobolar azaldan: „Qarg‘a qag‘ etadi — o‘z vaqtini chog‘ etadi“ deb, qarg‘aning yengiltakligi, hayotga befarq qarashi, bir onlik rohatini ko‘zlab yashashini tanqid qilib keladilar. Shoir o‘sha qarg‘ada chinakam yurt, el yo‘qligini she‘rga solish bilan kichkintoylarni qarg‘a kabi bo‘lmaslikka, ona-Vatanni astoydil, bir umrga, so‘nggi nafasgacha sevishga chorlaydi:

Olaqarg‘a qag‘ etadi,
O‘z vaqtini chog‘ etadi.
Qorga sho‘ng‘ib cho‘miladi,
Par to‘shakka ko‘miladi.
Issiq kunlar unga yoqmas,
Yoz kunlari qor ham yog‘mas.
Shuning uchun qishda o‘ynar,
Issiq kunda boshi qaynar.
Yoz kelganda uchib ketar,
Yurtin tashlab ko‘chib ketar.
Sevmas qarg‘a chamanini,
Demak, sevmas Vatanini...

Ergash Raimov „Simlar chaladi hushtak“ asarida katta-yu kichik bolalarga ibrat, o‘rnak bo‘ladigan mavzuni ochib

beradi. Asar qahramoni Mavluda ismli qizcha. U mashq, badantarbiya bilan ko'p narsalarga erishish, sog'lom, tetik, baquvvat bo'lish yo'lini o'rganib olgan. Qahraton qish o'z hukmini o'tkazib, uncha-muncha odamning sovuqqa bardoshi chidamay turgan bir paytda u bemalol, xotirjam qor ustida mashq qiladi, tanasini chiniqtiradi, hammaning havasini keltiradi:

Qahraton qish chillasi,
Yuzni kesar izg'irin.
Uydan chiqsang eshikka,
Achishar quloq, burun.
Pisand qilmay sovuqni,
Erta turib Mavluda.
Badantarbiya qilar
Rohatlanib hovlida.
Oyisi der: — Hoy qizim,
Shamollab qolma yana.
— Yo'q, oyijon, — dedi u, —
Sovuqda pishar tana.
Chidayolmay sovuqqa,
Simlar chaladi hushtak.
Ammo sportchi qizcha,
O'zin sezadi qushdek.

Shoir Ergash Raimov o'zbek bolalar adabiyotida doston, ertak-doston ijodkorlaridan biri sifatida keng kitobxonlar ommasiga yaxshi tanish. Keksalarga muhabbat, ona-tabiatni, hayvonlar olamini sevish, ardoqlash, uni ehtiyot qilish („Keksa ovchi qissasi“); yaxshi o'qish, bilimdon bo'lish, ilm-fan sir-asrorlarini ko'proq o'rganish, o'zlashtirish („Oqilboy“); mehnatkash, halol-pok bo'lish, o'zgalarni kamsitmaslik („Bir dona yaproq“) kabi xususiyatlar shoir dostonlarining asosiy mavzusi hisoblanadi.

Butun ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bag'ishlab kelayotgan Ergash Raimovning „Mehribonlarim“, „Ajab qishloq“, „Ko'z ilg'amas shu'lalar“, „Eh, biz kattalar“ va boshqa qissalari hozirgi o'zbek bolalar prozasida o'ziga xos o'rin egallaydi. Yozuvchi qalamga olgan mavzu har xil, qahramonlar har xil, ammo maqsad, muddao bir xil — davrimiz uchun munosib komil insonlarni tarbiyalashdan iboratdir.

Hayotda bola to'palonchiroq, sho'xroq ham bo'lishi mumkin. Bo'lar bola boshidan, deganlaridek, bola dadil bo'lib o'ssa, o'z

nonini o‘zi topib yeydigan bo‘lsa, qanday yaxshi. Biroq Usmonxo‘jaga („Mehribonlarim“) o‘xshab qolsa, bunday erka, zarar-kunanda bolaning kelajagi qiyinchilikdan iborat bo‘ladi.

Bir donishmanddan so‘radilar:

— Qanday alomatlar odamning baxtli ekanidan xabar beradi?

Donishmand aytadi:

— Halol mehnat, saxiylik, g‘ayrat, ochiq yuzlilik va shirin so‘zlilik baxtli odam alomatlaridir.

Yana undan so‘radilar:

— Tarbiyasiz farzand nimaga o‘xshaydi?

Donishmand aytadi:

— Bunday farzand ortiqcha o‘sgan barmoqqa o‘xshaydi. Uni kesib tashlamoqchi bo‘lsang, og‘riydi, o‘z joyida qoldirsang, bedavo bo‘lib turaveradi.

Usmonxo‘ja ham xuddi ortiqcha o‘sgan barmoqqa o‘xshaydi. Usmonxo‘janing noo‘rin xatti-harakati, o‘yinqaroqligi, manmanligi, kibr-havoga berilganligini muallif me‘yoriga yetkazib tasvirlaydi. Bolaning o‘zboshimcha, bemehr bo‘lib kamol topishiga onasi sababchi. Onaning o‘zi shunday illat qobig‘ida o‘ralashib qolganligi bois yolg‘iz farzandining ham tarbiyasini izdan chiqaradi, uning taltayib ketishiga sharoit yaratadi. Ammo ota haqiqiy inson. Usmonxo‘ja maktab jamoasi, ota ko‘magi bilan qayta oyoqqa turadi.

„Ajab qishloq“ qissasi o‘smirlar hayotini ochib berishga qaratilgan. Asarning asosiy qahramonlari Said va Soatdir. Bu qissa yosh kitobxonlar tomonidan sevib o‘qib kelinadi. Shodibek ichkilikka mukkasidan ketgan, obro‘sini yo‘qotgan, ishidan haydalgan inson. Said va Soat ota izidan yurmay, hayotda o‘z o‘rni, o‘z burch-vazifalarini bajarishga intilgan yoshlar sifatida kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi.

Ikkinchi jahon urushi o‘zbek xalqining ham boshiga tushgan balo bo‘ldi. Fashist bosqinchilariga qarshi kurashda ko‘p oilalar kimidandir judo bo‘ldi. Urushga ketganlarning ayrimlari bir umrga majruh bo‘lib qaytdilar. „Ko‘z ilg‘amas shu‘lalar“ qissasi mana shunday kishilardan birining hayotini ko‘rsatishga bag‘ishlangan. Boltaboy aka urushdan omon qaytadi. Ammo panjalari to‘mtiq bo‘lib qolgan edi. Urush ofatidan, ochlik va yupunlik tufayli otasi, xotini olamdan o‘tgan edi. Boltaboy frontdan qaytgach, yolg‘iz qizi To‘xtaxon ham bezgak azobidan

qazo qiladi. Ammo Boltaboy akaning atrofida yaxshi, saxiy, mehribon, bag'rikeng odamlar ko'p. Ana o'shalar ichida Boltaboy aka o'zini erkin tutadi, dunyoda yolg'izmasligini his qilib yashaydi. Do'sti sovg'a qilgan ayiq bolasiga ismi o'chmasin deb To'xtaxon degan nom beradi. To'y-hashamlarda ayiq o'ynatib, katta-kichikka kulgi, quvonch, shodlik ulashadi. Shu yo'l bilan Boltaboy aka odamlarning umrlariga umr ulashadi, eldan duo olib, o'zi ham qalbiga taskin berib umr o'tkazadi. Zero, adibning o'zi kitob so'zboshisida yozganidek, „Ba'zi odamlarni saxiy, bag'ri keng daryolarga o'xshatgim keladi. Sokin daryolar tubida qanchalar kuch-qudrat, qanchalar jo'shqinlik, alg'ovdalg'ov po'rtanalar borligi hammaga ayon“. Majruh qalb Boltaboy aka atrofida ham Sher ota, Abdulla kabi haqiqiy insonlarning borligi, kimsasiz, chorasiz, g'arib ko'nglini ko'tarib, uni yashashga, yashash uchun kurashishga da'vat etib, hayotda uchraydigan qiyinchiliklarni matonat bilan yengishga undaydi. Ularni ham yaxshi o'qishga, o'zgalarga o'rnak bo'lishga mudom chorlab turadi.

E. Raimovning sevgi va sadoqat, poklik, insoniylik va oilaviy burch haqida yozgan „Eh, biz kattalar“ qissasi bolalar o'rtasida katta shov-shuvga sababchi bo'ldi. Asardagi yetakchi qahramon Jaloliddin to'rtinchi sinfda o'qiydi. U sipo, a'lochi, mehnatkash, sodda bola sifatida hammaning havasini keltiradi. Uy-ro'zg'or ishlarida onasiga ko'maklashadi. Mehnat qilish, o'qish bilan onasining ko'nglini ko'tarishga, ularni tashlab ketgan ota o'rmini bosishga intiladi. Qissada Jaloliddinning ruhiy kechinmalariga, ya'ni otasizligi tufayli bolalarning achchiq gap-so'zlariga sabrtoqat bilan chidab yurishi haqidagi mavzuga keng o'rin beriladi.

Dramaturgning „Doktor Hakimjonning g'aroyib ixtirosi“, „Kaftingda tut“, „Zarang kosa“ kabi pyesalari o'z muxlislariga ega bo'lib, uzoq yillardan beri mamlakatimiz yosh tomoshabinlar teatrida, O'zbekiston televideniya-sida qayta-qayta namoyish qilinmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. E. Raimov hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?
2. Shoir she'rlarida odob, yaxshi o'qish, mehnat haqidagi mavzu qanday aks etgan?
3. E. Raimovning dramaturg sifatida yaratgan asarlari qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?

To‘lan Nizom

(1938- yilda tug‘ilgan)

Hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotida To‘lan Nizom o‘ziga xos o‘rinda turadi. Uning o‘qish, odob va mehnatga bag‘ishlangan serjilo she‘rlari, bolalarning quvonchlariga quvonch ulashadigan qo‘shiqlari, dillarni rom etuvchi ajoyib-g‘aroyib ertak-dostonlari uzoq yillardan beri yosh kitobxonni maftun etib kelmoqda.

To‘lan Nizomning ijodini qamragan mavzu cho‘l-biyobonlarni bog‘-rog‘larga aylantirishga qaratilgan. Bolalarning cho‘lquvar shoiri, deb nom chiqargan To‘lan Nizom 1938- yilda Andijon viloyatining Bo‘z tumanida cho‘lquvar oilasida tavallud topdi.

To‘lan Nizomning otasi bo‘lajak shoirga mehnatni sevishni, mehnat ahlini e‘zozlashni doim qulog‘iga quyib:

— O‘g‘lim, mehnatdan hech qachon qochma, yaxshi inson, o‘qimishli odam bo‘laman desang, ketmon chop, cho‘lni o‘zlashtiruvchilar safida bo‘l, yaxshi o‘qi. Jismoniy mehnat bilan o‘qishni omuxta qilib olib borsang kam bo‘lmaysan. Tengdoshlaringni ham mehnat qilishga chorla, mehnatga havas qil. Axir hech bir ishni havas qilmaydigan, hech narsaga qiziqmaydigan, mehnatga befarq qaraydigan birorta ham kishi qolmasligi kerak. Har kim ham olim, yozuvchi, artist bo‘lib yetisha olmaydi, har bir kishi ham yangilik kashf eta olmaydi, lekin har bir kishi o‘z sohasida, o‘z ishida xuddi shoirdek, xuddi rassomdek ter to‘kib mehnat qilishi kerak — bu shaxsning har tomonlama kamol topishida g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Hech kimning qo‘l uchida, shunchaki, apil-tapil ishlashiga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. O‘zi yaxshi ko‘rgan ishi bilan shug‘ullanmaydigan kishini hech qanday madaniy boyliklar, xazinalar bilan shod etib bo‘lmaydi, — deya nasihat qilar edi.

Ota pand-nasihatlarini qulog'iga quyib olgan To'lan dalada ishladi, maktabda o'qidi. O'rta maktab va Andijon pedagogika institutini a'lo baholar bilan tamomladi. Uzoq yillar cho'lquvarlarning farzandlarini o'qitdi, muallimlik qildi, bir necha yil u Bo'zdagi shoira Saida Zunnunova nomidagi pedagogika bilim yurtining rahbari sifatida faoliyat ko'rsatdi.

Mehnatkash, o'ziga o'zi talabchan, she'rlari ham puxta-pishiq To'lan Nizomning „Sening ertaklaring“, „Yoshlik bayozi“, „Iftixor“, „Quyosh yo'li“, „Ona tilim, ona elim“, „Andijonda bir qush bor“, „Cho'lpon“, „Chaman ichra“, „Muqaddas ruh“ kabi yigirmadan ziyodroq to'plamlari yosh kitobxonlarning dillariga quvonch ulashib kelmoqda.

To'lan Nizomning sara she'rlari mehnat, cho'l, cho'llarni bog'-bo'stonga aylantirayotgan cho'lquvar va ularning farzandlariga atalganligi bilan ajralib turadi. „Cho'pon bola“, „Bo'z“, „Daryo va men“, „Yoshligim, qaydasan?“, „Do'stinga“, „Yo'llar“, „Bolalikka qaytish“, „Qaldir'och“ singari yuzlab she'rlarida shu ruh bor. Mana, „Cho'pon bola“ she'rini olaylik. To'g'ri, o'zbek bolalar adabiyotida ham nazm, ham nasrda cho'ponlarga yordam berayotgan, cho'ponlik qilayotgan bolalar haqida o'nlab asarlar yozilgan. Ammo To'lan Nizomning bu she'ri o'zining o'ynoqi misralari bilan qalblarni larzaga soluvchi, shu kasbga kichkintoylarning mehrlarini jo'sh urdiruvchi da'vati bilan ajralib turadi. Qarang, bu mehnatkash, o'z ishining fidoyisi bo'lgan cho'pon bolaga berilgan ta'rif qaysi bolaga yoqmaydi deysiz:

Cho'pon bola,
Chaqqon bola,
Yaylovga xo'p
Yoqqan bola.

Qadimda Bo'z yerlari yaydoq cho'l bo'lgan. U bugun odamlar mehnati tufayli vodiyning gulzor maskanlaridan biriga aylanib ketgan. „Bo'z“ she'rida shoir bu maskanni go'yo kelinchak kabi yasanib, go'zallashib, katta-kichikning ishq-havasini keltirayotganligini bor ovozda kuylaydi:

Andijonning hissasida,
Ho', Marg'ilon jussasiday,
Otalarning qissasida —
Gul — chechak Bo'z!
Kelinchak Bo'z!

Sarijo‘ga qirg‘og‘ida,
Qumliklar-u toshlog‘ida,
Asriy cho‘lning quchog‘ida —
Yastangan Bo‘z!
Yastangan Bo‘z!

Kel, opichlay, yelkamda qol,
Paxta misol o‘lkamda qol,
Kitobimga bir qo‘shiq sol —
Zar gilam Bo‘z!
Zarginam Bo‘z!

Bolalarni tabiat shaydosi bo‘lib kamol topishga o‘rgatuvchilar, asosan, kattalar hisoblanadilar. Bu borada badiiy adabiyotning ham roli katta. „Manzara“, „Oftob ishq“, „Ilk qor“, „Shab-boda“, „Muz“ she‘rlari bilan To‘lan Nizom bu masalaga yaqindan yondashganligini ko‘ramiz. Tabiatni sevish, e‘zozlash, ehtiyot qilish inson burchi, vazifasi. Tabiat bilan hazillashib, o‘ynashib bo‘lmaydi. Shoir „Manzara“ asarida xuddi shu g‘oyani ilgari suradi. Bolalarni tabiatga qarshi bormaslikka, aks holda uning qahr-g‘azabiga duchor bo‘lishi tabiiyligini uqtiradi:

Qora bulut bosib keladi,
Hayqiriq-la bo‘ron yeladi.
Cho‘g‘ iring‘itib momaqaldiroq,
Hovliqadi, qah-qah kuladi.
G‘azab qilsa yer ham otadi,
Borliq to‘fon, loyga botadi.
Tabiatning jami farzandi —
Mavjudoti to‘zib yotadi...

„Oftob ishq“ asarida bolalarga xos bo‘lgan soddalik, tabiatdan unumli foydalanish istagi kichkintoylar o‘y-xayollari bilan chambarchas qilib berilganligi yosh kitobxon uchun kutilmagan voqea bo‘ladi:

Kuz shamoli esadi
Haroratni kesadi.
Qizim der: —Qor yog‘guncha,
Tomlar sadaf taqquncha,
Suvlarimiz muzlamay,
Pechka, ko‘mir izlamay,
Qoplab olib quyoshdan,
Ishlataylik bir boshdan...

Tinchlik To‘lan Nizomning ham suyukli mavzusi. „Tinchlik uchun“ she‘rida bu g‘oya kichkintoylar ruhiyatiga mos ishlangan. Ozodbek hali yosh, u hali urush nima ekanligini o‘zi bilmaydi. Lekin tank, nagan, pulemyot, raketa urush qurollari ekanligini yaxshi bilib olgan.

Ozodbek plastilindan turli-tuman o‘yinchoqlar yasashni yaxshi o‘rganib olgan. Bolaning o‘yi, xayoli yaxshi. U tank, nagan, samolyot, pulemyot, kema, raketani o‘z ko‘zi bilan ko‘rmagan, qo‘li bilan ushlagan. Bularni u televizorda ko‘rgan, ta‘rif va tavsifini kattalardan eshitgan, xolos.

— Bular nima, Ozodbek?
— Mana bu — tank, bu — nagan,
Mana bu — to‘p, samolyot,
Pulemyotdir bu turgan.
Mana busi — kemadir,
Dengizlarda suzadi.
Bu — raketa, juda zo‘r,
O‘ydan uchqur, o‘zadi.
Bu — bir soldat, postida
Juda botir, bermalol —
Toshday qotib turibdi,
Qo‘lida ushlab qurol.
Dushman sira kelolmas,
„Biznikilar“ mustahkam.

Ota o‘g‘lining qilgan bu ishidan roziligi, minnatdorchiligi yosh kitobxon uchun bir saboq bo‘ladi. Negaki bola tinchlikni xohlaydi, ota tinchlik tarafdori, otasining so‘nggi so‘zi — xulosasi yosh kitobxonning quvonchiga quvonch ulashadi:

„Yaxshi“, dedim ohista
Boshim chulg‘ab xayollar:
— Tinchlikka qalqon bo‘lsin
Sen yasagan qurollar!

To‘lan Nizom she‘riyatida ota-onani sevish, e‘zozlash, ularning pand-nasihatlariga qat‘iy amal qilish bosh masalalardan biri. Ota-onani tirikligida suyush, ularning xizmatlarini so‘zsiz ado etish muhim vazifadir. Ular qazo qilishgandan so‘ng ohvoyning foydasi yo‘q. Shoirning quyidagi misralari har qanday yosh kitobxonni o‘ylashga, xulosa chiqarishga ishora qiladi:

Otam ko‘zin yumgan kun
Quyosh so‘nganday bo‘ldi.

Onam qazo qilgan tun
Olam to'nganday bo'ldi...

Bolalar har xil bo'lishadi. Kamgap-u kamtarinlari ham, maqtanchoq, do'stlarini mensimaydigan, ularni ranjitadiganlari ham topilib turadi. Shoir do'stlari qalbiga ozor beradigan, ularni ranjitadigan bolalarni xush ko'rmaydi. Bunday bolalarni u ayovsiz tanqid qiladi:

Guldan gulga uchib ari
Bol yig'adi tili bilan.
Ayrim odam qalbin tilar
Guldan nozik dili bilan.

To'lan Nizom hozirgi o'zbek bolalar adabiyotida ertak-doston ijodkori sifatida ham o'ziga xos ovozga ega. „Boychibor“ ertak-dostoni uzoq yillardan beri kitobxon bolalar olqishiga sazovor bo'lib kelmoqda. Bu asar bog'chalar uchun, maktab, oliy o'quv yurtlari uchun nashr etilayotgan ko'plab darslik, qo'llanma, majmualarda qayta-qayta chop etilmoqda.

Xalq ertak-dostonlaridagi uchqur, dovyurak, sohibining quvonchiga quvonch, jasoratiga jasorat qo'shadigan otlarni yaxshi bilamiz. Bolalar yozma adabiyotida ham ko'plab she'rlar, dostonlar yaratilgan. „Kazbek“ (*Z. Diyor*), „Toychoq'im“ (*I. Muslim*), „Toychoq“, „Chovkar“ (*Q. Hikmat*), „Duldul ot“ (*O. Hojiyeva*), „Toychoq-o'yinchoq“ (*Z. Raimberdiyeva*), „Sirli chavandoz“ (*A. Nosirov*) kabi she'rlarda o'sha duldul ot-u g'irko'klar haqida gap boradi.

Hayotda ham, badiiy asarlarda ham otlarning uchqurligi, polvonligi, egasiga sadoqatliligi to'g'risida ko'p gapiriladi. Qudrat Hikmatning „Chovkar“ asaridagi qahramon — Muqonning Chovkar ismli suyakli otidan boshqa hech narsasi yo'q. Uning uyi ham, do'sti — oilasi ham shu bitta ot, xolos. Yurt zo'ravoni Muqonni qilich bilan chopib tashlab, uning otini minishi bilan egasining o'lganini sezgan ot yelkasidagi kallakesarni tog'ning cho'qqisiga olib chiqib, pastlikka sakraydi, zo'ravon otdan qulab, tog'-toshlarga urilib halok bo'ladi. Ot esa sohibining oldiga qaytib kelib, ko'zlari to'la yosh bilan egasining yuzlaridan yalab turishi aytiladi. Xuddi shunga yaqin g'oya „Boychibor“da ham berilgan.

Boychiborning egasi urushga, eliga qirg'in olib kirgan dushmanga qarshi jang qilishga o'tlanadi. Vafodor ot Boychi-

borni mingan kishining maqsad-murodiga yetishida tulporning xizmati beqiyos maqtovg'a loyiq. Bugun Boychiborni mingan sohib haqida ham eshitganlar bor. Ammo Boychibor ta'rifining o'zi bir olamcha bor:

Bir ot bo'lgan — Boychibor,
O'zbek eli tomonda.
Uning dong'i to'rt yoqqa
Yoyilib ketgan ekan.
Otni mingan har yigit
Murodga yetgan ekan.

Chavandoz ko'p jang qiladi, dushmanni qiradi. Uning shashti, kuchi, g'ayrati zo'r. Bularning hammasi Boychibor bilan, avvalo, suyumligi bilan, kuchi, jasorati bilan bog'liq holda beriladi:

Bo'lib o'tar ne jang, suronlar
Dushman bosdi misli mo'r-malax,
Dod-faryodga to'lib yer, falak,
Daryo bo'lib oqardi qonlar.

Qonli janglarning birida chavandoz mardlarcha halok bo'ladi. Bu ot uchun og'ir judolik. U qayg'u-g'amga botadi. Alamzada bo'lib yurgan otga dushman mingan zahoti Boychibor uni zarb bilan yelkasidan uloqtirib yuboradi:

Sapchidi ko'kka tulpor,
Yov ustidan toyrildi.
Tepki yeb, bo'lib abgor,
U jonidan ayrildi.

To'lan Nizom shu zaylda bedov otning egasiga sodiqligini, sohibi uchun jon berishga ham tayyor ekanligini ko'rsatib qolmay, balki xalqdagi „Ot aylanib qozig'ini topadi“ maqolini ham asarga singdirib yuboradi.

Chovkar halok bo'lgan sohibining qoshiga kelib yig'lab, yuzko'zidan hidlab tursa, egasidan judo bo'lgan, jangda uni yo'qotib qo'ygan Boychibor esa o'z makoniga — xo'jasining uyiga talpinadi. Butun el-yurt „yerni titratib“, „teplib-kishnab“ kelgan Boychiborni ko'rib, hayron va hayrat bilan yoqa ushlab qoladi:

Ot keldi uyin tanib,
Hidladi ostonani.
Tulpor turar o'rtanib,
Yurti shu — sog'ingani.

Shundan vafodor tulpor —
Nomi sevib alqandi.
U haqda takror-takror —
Kuylanib doston qoldi.

„Boychibor“ dostoni orqali shoir bolalarni ona-Vatanni sevishga, uning har bir qarich yeri uchun qon to‘kishga, hayvonlarni, ayniqsa, otlarni sevishga — ularni ehtiyotlab parvarish qilishga o‘rgatadi.

„Olmaxon“ ertak-dostonida Sobir ismli bolakayning o‘jarligi, qo‘pol-qo‘rsligi, olmaxonga nisbatan noo‘rin xatti-harakati tanqid qilinadi.

To‘lan Nizom marhum shoir Cho‘lpon to‘g‘risida „Cho‘lpon“, o‘zbek mumtoz adabiyotining otashin kuychilaridan biri Bobarahim Mashrab haqida „Ruhi ravonim“ kabi dostonlar ijodkori hamdir. Cho‘lponning ona shahri Andijonda To‘lan Nizom qalamiga mansub „Cho‘lpon“ spektakli bir necha yillardan beri namoyish qilib kelinadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Shoir ijodida cho‘l-biyobonlarni o‘zlashtirish mavzusi qanday yoritilgan?
2. „Boychibor“ ertak-dostonining ahamiyati nimada?
3. „Olmaxon“ ertak-dostonida qanday g‘oya ilgari surilgan?

Tursunboy Adashboyev¹

(1939- yilda tug‘ilgan)

Taniqli bolalar shoiri Tursunboy Adashboyev 1939- yilda qardosh Qirg‘izistonning O‘sh viloyatiga qarashli Olabug‘a tumanidagi Safed Bulon qishlog‘ida tug‘ilgan. U Toshkent davlat dorilfununini hamda Jahon adabiyoti institutini bitirgan. Shoir „Olatog‘-lolatog‘“ kitobida yozganidek, ikki elning farzandidir:

O‘zbek, qirg‘iz qoni singgan,
Sizga aytsam to‘g‘riman.
Shu boisdan ikki xalqning
Erka shoir-o‘g‘liman.

Tursunboy Adashboyev o‘zbek va qirg‘iz tillarida ijod qiladi.

„Kamolning olmasi“ deb nomlangan birinchi kitobi 1967- yilda talabalik chog‘idayoq nashr etilgan. Keyinchalik Toshkentdagi „Yosh gvardiya“, Bishkek shahridagi „Mektep“ nashriyotlarida „Biz sayohatchilar“ (1969), „Ala-Toluk bolomun“ (1971), „Arslonbob sharsharasi“ (1973), „Surnay“ (1975), „Nur daryo“ (1977), „Guldasta“ (1979), „Olatog‘-lolatog‘“ (1982), „Oqburga to‘lqinlari“ (1985), „Sovg‘a“ (1987) to‘plamlari bosilib chiqdi.

Kichkintoylarga qisqa va lo‘nda she‘rlar yozish, qissadan hissa chiqarish Tursunboy Adashboyev ijodining eng muhim fazilatlaridan biridir. Ijodkorning „Sumalak“ sarlavhali she‘ri shu jihatdan e‘tiborli:

Boychechaklar nish urib,
To turguncha o‘rnidan.
Bahor qishni tarnovga,
Osib qo‘ydi burnidan.

---

¹ Bo‘lim taniqli adib Tohir Malik bilan hamkorlikda yozilgan.

Yoki bolalarning cheksiz xayoloti bilan bog‘liq bo‘lgan „Tugma“ deb nomlangan mashqi ziyrak kuzatuvchanlikning mahsulidir:

Ro‘zvon xola qo‘shniga
Chiqqanida elakka.
Kamzulinig tugmasi,
Tushib qoldi yo‘lakka.

Chumolilar to‘planib,
Majlis qurar shoshilib:
— Bir, ikki, uch ko‘tardik,
Tegirmonning toshini...

Tursunboy Adashboyevning kulgiga boy, hazil-mutoyiba bilan yo‘g‘rilgan asarlari boshqa xalqlar tillariga ham o‘girilgan. Masalan, „Песня Жоворонок“, „Мельница“, „Подарок“, „Olti oyoqli xo‘tikcha“, „Olatog‘ ohanglari“ singari bir talay kitoblari rus, latish, qozoq va o‘zbek bolalar she‘riyati antologiyalaridan munosib o‘rin olgan. 1989 — 90- yillarda uning „Arslonbob afsonasi“, „Sichqonning orzusi“, „Uch bo‘taloq va sirli qovoq“ to‘plamlari nashr etildi.

Ijodkor qator uchrashuvlarda, gazeta va mahallalardagi suhbatlarda berilgan savollarga qaytargan javoblarida she‘r yozishning sir-sinoatlarini o‘ziga xos yo‘nalishda ochib berganligini kuzatamiz:

— Nima uchun bolalarga she‘r yozasiz?

— Ezib yomg‘ir yog‘ganidan keyin, yetilgan yerni, zavq-shavq bilan haydagan qo‘shchining mehnatini sira kuzatganmisiz? Kichkintoylarga she‘rlar mashq qilar ekanman, ana shu dehqonga o‘xshab ter to‘kishga harakat qilaman. Demak, har kim qo‘lidan kelgan yumushni uddalashi kerak. Qisqasi, bolalarga she‘r yozishdan o‘zga ish qo‘limdan kelmaydi.

— Sizda she‘rning tug‘ilishi qanday kechadi?

— Asosan, hayotni, bolalarning so‘ngsiz olamiga aloqador ikir-chikir voqea va hodisalarni sinchiklab kuzatishdan tug‘iladi. Masalan, oddiy bir tugmani chumolini yo‘liga qo‘yib, xatti-harakatini kuzatsangiz, taxminan quyidagicha mashq qog‘ozda aks etishi mumkin:

Charchab, horib
Yumushdan
Qaytar edi
Qumursqa.

Tugmani
Olib qo‘lga,
Tashladim
Uni yo‘lga.

U yon-bu yon
Bo‘yladi.
Tog‘ ekan deb
O‘yladi...

— She‘rlaringizda manzara yaratish mahoratini kimdan o‘rgangansiz?

— Har bir misra ustida ishlash va manzara yaratish san‘atini ustoz Qudrat Hikmatdan o‘rganganman. Qudrat akaning lampochka haqidagi misralariga e‘tibor bering:

To‘lqinjonning nok nusxa
Lampochkasi bor edi.
Patronga solish bilan
Uyning ichi yoridi.

Qattiqqo‘l ustoz nazaridan o‘tgan, endilikda muallifning eng yaxshi mashqlari qatoridan o‘rin olgan „Nasibaning olmasi“ sarlavhali she‘ri shu jihatdan ibratlidir:

Nasibaning olmasi
Tushib ketdi ariqqa.
Tutqich bermay o‘ynaydi
Xuddi o‘xshab baliqqa.

Sodiqjon ko‘rib qolib,
Olmani ushlab berdi,
Rahmat aytib Nasiba
Yarmini tishlab berdi...

Iqtidorli shoirning o‘qimishli she‘rlari jamlangan „Uch bo‘taloq va sirli qovoq“ to‘plamidagi asarlarni o‘qir ekanmiz, ijodkor quvnoq, yengil kulgi bilan sug‘orilgan misralar orqali kichkintoylar dunyosini mahorat bilan ochib berishdek o‘z uslubiga sodiq ekanligini ko‘ramiz. Chunonchi, „Ahil do‘stlar“ she‘rida Suhrob bilan Jahongir ismli ikki do‘st bitta bog‘chaga qatnab, hatto muzqaymoqni ham teng bo‘lib yeydigan ikki oshna-og‘ayniga to‘p sovg‘a qilingach, ko‘ngilxiralik bo‘lmasligi uchun ular koptokni ham ikki bo‘lakka yorib o‘ynaydilar:

Sovg'aga kelgan to'pni
Yotsiramay olishib,
Teng sherikka bo'lishdi,
Shart ikkiga yorishib...

Kitob va daftarning qadr-qimmatiga yetmaydigan, xususan, daftarni isrof qiladigan bolakaylar ko'p uchrab turadi. Shoir „O'n ikki varaq daftar“ she'ri orqali ana shunday o'quvchilardan ibrat olmaslikka chaqiradi va qissadan hissa chiqaradi:

O'n ikki varaq daftar
Xolis xizmat etmadi.
„ Lo-la, osh, el“ so'zini
Yozish uchun yetmadi...

Shoirning bolaligini xotirlash asnosida yaratilgan o'nlab mashqlari ham hayotiy voqealarning hosilasi ekanligi bilan ajralib turadi. Ikkinchi jahon urushi hamda urushdan keyingi davrda kichik ovulda ro'y bergan hodisalar silsilasi Tursunboy Adashboyev she'rlarining o'zagini tashkil etadi. „Tush bo'lib qolsin mayli...“ she'ridagi quyidagi misralar kishini olis bolalikka yetaklaydi:

Dumbul bo'lgan bug'doyning
Qaychilayman poyasin.
— Bu bir qozon qo'g'irmoch
Shodligim nihoyasiz.

Bu — urushdan keyingi,
Pishiqchilik o'lkamda.
Sezmay qopman tarsa-turs
Qamchi tushdi yelkamga.

Jon xavfida uyg'ondim
Ha, qorovul tufayli.
Xayriyat tushim ekan,
Tush bo'lib qolsin mayli...

Kichikintoylar uchun atalgan she'rlar to'q mag'iz qofiyalar asosiga qurilgan taqdirdagina o'qish uchun o'ng'ay, yodlash uchun oson ko'chadi. Zotan, Zafar Diyor, Qudrat Hikmat she'riyatining umrboqiyliigi ana shundadir. Tursunboy Adashboyev ham ustozlari izidan borib kutilmagan qofiyalar topadi. Bu muallif qalamga olgan mavzuni o'quvchiga tezroq yetib borishiga xizmat qiladi. Shoirning ijodiy fazilatlaridan yana biri she'rlarining qisqa, lo'ndaligida.

Tursunboy Adashboyev jahon hamda qardosh xalqlar bolalar she'riyati vakillarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilish borasida ham faol ish olib borayotir. Uolter De Lamer, Yan Bjexva, Korney Chukovskiy, Samuil Marshak, Musa Jong'oziyev, Qodir Mirzaliyev, Og'ageldi Allanazarov, Qanibek Junushev, Saydali Ma'mur, Leons Briyedis, Yesken Yelubayev she'rlarini yosh kitobxonlar Tursunboy Adashboyev tarjimasida sevib o'qishadi. Shoir kichkintoylarning ulkan adabiyotiga bo'lgan yuksak e'tiqodini quyidagi misralarda ro'y-rost bayon etadi:

Bolajonlar, ko'nglim nayin
Sizlar uchun sozlaganman.
Qudrat Hikmat aytgandayin
Har maqomda yozmaganman...

Tursunboy Adashboyev va u kishining tengdoshlari bolalikning shirin daqiqalaridan benasib qolishgan. Ularning bolaliklari ikkinchi jahon urushi yillariga to'g'ri keldi. Daladagi og'ir mehnat, maktabdagi og'ir sharoitlarda o'qib, bilim olish ularning bolalik xotiralaridir:

Yorilgan tovonimga
Onam piyozdog' surib...
... Bezgak xuruj qilganda
Ko'kka chiqib nolishim,
Tol bargiga ko'mishsa,
Beda bo'lgan bolishim...
...Tilardingiz onajon
Ulkan bardosh va to'zim.
(„Onajonim“)

Bugun ayrim bolalarning non tanlab xarxasha qilishlari, sal suvi qochgan nonni esa tashlab yuborilishi, isrof qilinishiga ko'p guvoh bo'lamiz. Bu holat haqida achinib gapiramiz. Tursunboy Adashboyev esa bu noxush holatni she'rga ko'chirib, o'quvchi xayolini yana urushning og'ir kunlariga tortadi:

Suli asli otning yemi,
Ishlatilmas bo'lakka...

Ha, shunday. Ammo qahatchilik yillari hatto sulidan ham non yopib yeyilgan. Qaynoq suvga qoqi solib, „olmachoy“, „sabzichoy“lar damlab ichilgan. Bir burda non esa arzanda...

Nabiramning non tanlashi,
Malol kelgach, so‘nggi dam,
Bolalikdan ushbu lavha
O‘tdi ko‘zim o‘ngidan...

(„ Nabiramga“)

Tursunboy Adashboyev tug‘ilib, voyaga yetgan joy Safed Bulon deb ataladi. Bu qishloq Namangan va O‘sh viloyatlarining bir-biriga tutash qismida joylashgan. Ijodkorga uning go‘zal tabiati, shirinso‘z, mehr-oqibatli odamlari ilhom beradi, deyilsa yanglish bo‘lmaydi. Shoir she‘rlari va dostonlarida tabiat manzaralari tasvirini ko‘p uchratamiz. Zero, bolalar adabiyotining muhim vazifalaridan biri farzandlarni tabiat go‘zalliklarini his qilish va sevishga, qadrlashga o‘rgatishdir.

— Hoy chechak,
Boychechak,
Yashnab ketdi qir tagi,
Quyoshmisan qirdagi?
— Biz oftobning parchasi
Ochib yerning darchasin
Shu tuproqqa boylandik,
Boychechakka aylandik.
— Bahordan elchi — chechak,
Rahmat senga, Boychechak.

(„ Boychechak“)

Bolalar adabiyotiga nazar tashlasak, bahor manzarasini tasvirlovchi satrlarni ko‘p uchratamiz. Nima uchun shunday ekan? Ehtimol, umrning bolalik fasli ayni bahorga o‘xshaganidandir? Bu faslda „yomg‘irning yerni iydirishi, yashil chakmon kiydirishi“ bola uchun ulug‘ mo‘jiza bo‘lib tuyuladi.

Bahor ko‘ylak kiydirdi
Ko‘k egniga bulutdan...

Tabiat mo‘jizalarini hayrat bilan kuzata olish ham inson zotiga berilgan ulug‘ ne‘mat. Tabiatni seva olgan odam bolasi esa baxtlidir. Tabiat go‘zalligidan zavq ololgan kishi ko‘nglida zulmga o‘rin yo‘q. Tabiatni seva olish — shu tabiatning bir zarrasi bo‘lmish odamni sevish demak. Bu zarur fazilat bolaning musaffo qalbida xuddi bahordagi chechak kabi yuz ochadi. Biz — ota-onalar tirikchilik tashvishi bilan bo‘lib, bu tarbiyaga uncha ahamiyat bermaymiz. „Nega yomg‘ir yog‘adi?“, „Nega daraxt gullaydi?“, „Nega

momaqaldiroq gulduraydi?“ kabi savollardan yengil-yelpi, ba’zan noto’g’ri, noo’rin javoblar bilan qutulmoqchi bo’lamiz. Ana shunda farzandimizga sodiq maslahatgo’y do’st — kitob yordamga keladi.

Chaqmoq ko’kda yong’oq chaqdi,
Qizg’aldoqlar selda oqdi,
Quyosh yana kulib boqdi,
Bahor kelgach...

Tursunboy Adashboyevning ijodi bilan tanishgan kishi bir narsaga amin bo’ladi: bu asarlar bolalar ham, kattalar ham baravar o’qiydigan ibrat kitobidir.

Tursunboy Adashboyevning eng sara she’rlari jamlangan „Orzularim — qo’sh qanotim“ deb nomlangan kitobini sinchiklab o’qib chiqib, quyidagi xulosaga kelish mumkin: qalamga olingan mavzular bolalarning o’ziday beg’ubor, hajman qisqa va lo’nda. Kutilmagan qofiyalar esa she’rning ravonligini oshirib, kichkin-toylarning osongina yod olishini ta’minlaydi.

Biz yuqorida ta’kidlab o’tganimizdek, shogirdparvarlik Tursunboy akaga ulug’ ustozlar Mirtemir bilan Quدرات Hikmatdan yuqqan. So’nggi o’n besh yil ichida o’zbek bolalar adabiyotiga kirib kelgan Hamza Imonberdiyev, Abdurahmon Akbar, Zafar Isomiddin, Sodiqjon Inoyatov, Erpo’lat Baxt, Miryusufzoda va Qo’zi Ismoil kabi iqtidorli ijodkorlarga beminnat yordam ko’rsatib kelyapti. Xorazmlik shoir Sodiqjon Inoyatovning T. Adashboyevga bag’ishlab yozgan she’ridagi quyidagi misralar fikrimizning yaqqol isbotidir:

She’r cho’g’ini she’r bilan
Dilga solib qo’ydingiz.
Qo’limizdan yetaklab,
Yo’lga solib qo’ydingiz...

Agar kishi qadriyat nima, u qanday avaylab-asralishi kerak, ma’naviyat nima, u qanday boyitilishi lozim, degan savollarga bolaligidan javob topolmasa, yoshi o’tgandan keyin bu fazilatlariga erishmog’i juda mushkul. Dunyo bolalari adabiyotini kuzatsak, shu mavzuga e’tibor kuchli ekanini ko’ramiz. Jumladan, Tursunboy Adashboyevning ijodi ham bundan mustasno emasligini alohida ta’kidlash mumkin. Hajman bir-biridan shinam „Qismat“, „Oriyatli xo’roz“, „Burgutning o’limi“, „Oltin yolli tulpor“ va „Yassaviy zurriyotlari“ kabi qator asarlariga yuksak ma’no va mazmun yuklanganligini ko’ramiz. Shoirning „Sharq yulduzi“

jurnalida bosilgan turkum she'rlari esa kichkintoylarning fikriy olami — xayolot dunyosi bilan bog'liq loflardan iborat. Bu mavzu — o'zbek bolalar adabiyotida ochilmagan qo'riq. Tursunboy akaga bu sohaning yangi qirralarini topishda omad tilaymiz.

Tursunboy aka vaqtli matbuotda, nashriyotda va har ikki respublikaning Yozuvchilar uyushmalarida xizmat qiladi. Shuningdek, jahon bolalar adabiyotining eng yetuk vakillari asarlarini maromiga yetkazib tarjima qilgan. Tursunboy akaning tarjimasida qirg'iz xalq eposi — „Manas“ning nasriy variantidan tortib S. Eraliyev, S. Jusuyev, T. Qosimbekov, J. Mavlonov, B. Sarnog'ayev, N. Alimbekov kabi ijodkorlarning o'ttizga yaqin asarlari o'zbek tilida bosilib chiqqan.

Ikki elning ardoqli shoiri Tursunboy Adashboyevning xizmatlari munosib baholangan. Tursunboy aka „O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi“ degan nom va „Do'stlik“ ordeni bilan taqdirlangan. Shuningdek, „Qirg'izistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi“ hamda „Manas“ ordenining sovrindoridir.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. T. Adashboyev ijodining eng muhim fazilatlari nimada?
2. Shoirida she'ning tug'ilishi qanday kechar ekan?
3. Shoirning tabiat manzaralari haqidagi qaysi she'rlarini bilasiz?
4. Yosh avlod tarbiyasida T. Adashboyev she'rlarining ahamiyati qanday?

